

ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ
ХУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ
DSc.35/30.12.2019.Isl/Tar/F.57.01 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ

ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ

МУРАТОВ АБДИШУКУРЖОН АБДИҚОДИРОВИЧ

АБУ ҲАФС НАСАФИЙ “ТАЙСИР ФИ-Т-ТАФСИР” АСАРИНИНГ
МАНБАШУНОСЛИК ТАДҚИҚИ

24.00.02 – Қуръоншунослик. Ҳадисшунослик

ИСЛОМШУНОСЛИК ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD)
ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ

ТОШКЕНТ – 2021

**Исломшунослик фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси
автореферати мундарижаси**

**Content of dissertation abstract of the Doctor of Philosophy (PhD) on islamic
sciences**

**Оглавление автореферата диссертации доктора философии (PhD)
по исломоведение наукам**

Муратов Абдишукуржон Абдиқодирович

Абу Ҳафс Насафий “Тайсир фи-т-тафсир” асарининг

манбашунослик тадқиқи 3

Muratov Abdishukurjon Abdiqodirov

Source study of the work of Abu Hafs Nasafi "Taysir fi-t-tafsir 21

Муратов Абдишукуржон Абдиқодирович

Источниковедческие исследование произведения

"Тайсир фи-т-тафсир" Абу Хафса Насафи 35

Эълон қилинган ишлар рўйхати

List of published works

Список опубликованных работ 39

ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ
ХУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ
DSc.35/30.12.2019.Isl/Tar/F.57.01 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ

ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ

МУРАТОВ АБДИШУКУРЖОН АБДИҚОДИРОВИЧ

АБУ ҲАФС НАСАФИЙ “ТАЙСИР ФИ-Т-ТАФСИР” АСАРИНИНГ
МАНБАШУНОСЛИК ТАДҚИҚИ

24.00.02 – Қуръоншунослик. Ҳадисшунослик

ИСЛОМШУНОСЛИК ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD)
ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ

ТОШКЕНТ – 2021

Фалсафа доктори (PhD) диссертацияси мавзуси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссиясида В2018.4.PhD/исл7 рақам билан рўйхатга олинган.

Диссертация Ўзбекистон халқаро ислом академиясида бажарилган.

Диссертация автореферати уч тилда (ўзбек, инглиз, рус (резюме)) Илмий кенгаш веб саҳифаси (www.iiu.uz) ҳамда “ZiyoNet” ахборот-таълим портали (www.ziyounet.uz) манзилларига жойлаштирилган.

Илмий раҳбар:

Исламов Захиджон Махмудович
филология фанлари доктори, профессор

Расмий оппонентлар:

Махсудов Давронбек Рустамович
тарих фанлари доктори (DSc), доцент

Лутфиллаев Ҳамидулло Муродиллаевич
тарих фанлари номзоди, доцент

Етакчи ташкилот:

Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази

Диссертация ҳимояси Ўзбекистон халқаро ислом академияси ҳузуридаги илмий даражалар берувчи DSc.35/30.12.2019.Isl/Tar/F.57.01 рақамли Илмий кенгашнинг 2021 йил «__» июнь соат ____ даги БИММ платформасидаги онлайн мажлисида бўлиб ўтади (Манзил: 100011, Тошкент шаҳри, А.Қодирий кўчаси, 11-уй. Тел.: (99871) 2440056; факс: (99871) 2440065; e-mail: info@iiu.uz)

Диссертация билан Ўзбекистон халқаро ислом академиясининг Ахборот-ресурс марказида танишиш мумкин. (__ рақам билан рўйхатга олинган.) (Манзил: 100011, Тошкент шаҳри, А.Қодирий кўчаси, 11- уй. Тел.: (99871) 2440056; факс: (99871) 2440065; e-mail: info@iiu.uz)

Диссертация автореферати 2021 йил «__» июнда тарқатилди.
(2021 йил «__» _____даги __ рақамли реестр баённомаси.)

Ш.А.Ёвқочев

Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш раиси, сиёсий фанлар доктори, профессор

С.А.Рустамий

Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш илмий котиби, филология фанлари доктори, доцент

Н.А.Мухамедов

Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш қошидаги илмий семинар раиси ўринбосари, тарих фанлари доктори, доцент

КИРИШ (фалсафа доктори (PhD) диссертацияси аннотацияси)

Тадқиқотнинг долзарблиги ва зарурати. Жаҳон илмий жамоатчилиги илм-фан ва ислом цивилизацияси ривожига ўз хиссасини қўшган Мовароуннахр олимларининг хизматларини эътироф этмоқда. Бу борада тафсир соҳасида Абу Ҳафс Насафий «Тайсир фи-т-тафсир» (تيسير في التفسير), ҳадис илмида Имом Термизий «Сунан ат-Термизий» (سنن الترمذي), ақида ва калом илмида Абул Муъин Насафий «Табсирату-л-адилла фи усул-д-дин» (التبصرة الادلة في اصول الدين), фикҳда Бурҳониддин Марғиноний «ал-Ҳидоя» (الهداية) асарларини ёзишган. Улар ўз асарларида динлар ўртасида бағрикенглик, ўзаро ҳурмат ва илм-фан йўлида умумий дўстона алоқаларни шакллантириш ҳамда уларни мустаҳкамлашни долзарб вазифалардан бири сифатида кўрганлар.

Дунёда, айниқса, ислом оламида қуръоншунослик ва Қуръон оятларини шарҳлаш борасида нақлий тафсир (оятни оят, ҳадис ва саҳобалар сўзи билан тафсир қилиш) билан бирга ақлий тафсирларга (оятни ақл ва ижтиҳод, ақидавий, фикҳий, тасаввуфий, фалсафий, мантикий услуб билан тафсир қилиш) оид тафсир соҳалари чуқур таҳлил қилиб келинмоқда. Бундай тадқиқотлар Миср, Туркия, Саудия Арабистони, Бирлашган Араб Амирлиги, Сурия, Иордания, Покистон, Ироқ, Англия, Германия ва бошқа мамлакатларнинг йирик илмий марказларида тизимли йўлга қўйилган. Ўрта асрлардан буён муфассирлар учун асосий манба бўлиб келаётган «Тайсир фи-т-тафсир» («Тафсир борасида енгиллик») китоби ҳам махсус тадқиқотларга жалб этилган. Бироқ бугунги ахборотлашган жамиятда ушбу масалага кенг қамровли ва етарли даражада аҳамият берилмагани сабабли Қуръон оятларини нотўғри талқин қилиш ҳолатлари кузатилмоқда. Бунинг олдини олишда аҳли сунна ва-л-жамоа ақидасига асосланган тафсир асарларини илмий ўрганиш заруратга айланмоқда.

Ўзбекистонда ислом динининг бағрикенглик, динлараро тотувликка доир мазмун-моҳиятини ёритиш, унинг бунёдкор ва маърифий кучини маънавий ҳаётни ривожлантиришга қаратиш, аждодларнинг ёзма илмий меросини тадқиқ этиш долзарб масалалардан бирига айланди. Хусусан, “Ҳозирги кунда Ўзбекистон китоб фондларида 100 мингдан зиёд ноёб қўлёзма асарлар сақланмоқда. Афсуски, бу нодир китоблар ҳали тўлиқ ўрганилмаган, улар олимлар ва ўз ўқувчиларини кутиб турибди”¹. Аждодлар қолдирган бу каби бой маънавий-маърифий меросни ўрганиш, “Ҳизбут таҳрир”, “Сохта салафийлик” каби адашган фирқа ғояларидан аҳли сунна ва-л-жамоа эътиқодини ҳимоялашга қаратилган. Хусусан, Абу Ҳафс Насафийнинг ислом таълимотига бағишланган «Тайсир фи-т-тафсир»² асари

¹ Мирзиёев Ш.М. 2017 йилда амалга оширилган асосий ишлар якуни ва Ўзбекистон Республикасини 2018 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг энг устувор йўналишларига бағишланган Мурожаатнома. <https://president.uz/uz/lists/view/3377>.

² Юртимиз ва дунё фондларидаги қўлёзма нусхалари қиёсий таҳлил қилинганда Абу Ҳафс Насафийнинг “Тайсир фи-т-тафсир” асари турли номлар билан келган. Улардан энг кўп қайд қилингани “Тайсир фи-т-

мамлакатнинг ислом цивилизацияси ривождаги ўрнини қайта баҳолашга сабаб бўлмоқда. Бу эса «Тайсир фи-т-тафсир» асарида Куръон оятларини тафсир қилишдаги ўзига хос жиҳатларини очиб бериш ва унда кўтарилган ғояларни чуқур тадқиқ этиб, маънавий ҳаётга татбиқ қилишни тақозо этади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 16 апрелдаги ПФ-5416-сон «Диний-маърифий соҳа фаолиятини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги, 2020 йил 2 мартдаги ПФ-5953-сон «2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясини «Илм, маърифат ва рақамли иқтисодиётни ривожлантириш йили»да амалга оширишга оид давлат дастури тўғрисида»ги фармонлари, 2017 йил 27 мартдаги ПҚ-2855-сон «Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот марказини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги, 2017 йил 23 июндаги ПҚ-3080-сон «Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида Ўзбекистондаги ислом цивилизацияси марказини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарорлари ҳамда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2018 йил 1 ноябрдаги 896-сон «Ҳадис илми мактаби фаолиятини ташкил этиш ва қўллаб-қувватлаш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарорида белгиланган вазифаларни амалга оширишда ушбу диссертация тадқиқоти муайян даражада хизмат қилади.

Тадқиқотнинг республика фан ва технологиялар ривожланишининг устувор йўналишларига мослиги. Диссертация республика фан ва технологиялар ривожланишининг I. «Ахборотлашган жамият ва демократик давлатни ижтимоий, ҳуқуқий, иқтисодий, маданий, маънавий-маърифий ривожлантиришда инновацион ғоялар тизимини шакллантириш ва уларни амалга ошириш йўллари» номли устувор йўналишига мувофиқ амалга оширилган.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Абу Ҳафс Насафийнинг ҳаёти ва илмий мероси Ғарб тадқиқотчилари томонидан катта қизиқиш билан ўрганиб келинмоқда. Жумладан, ғарб олимлари Ф.Мюллер, М.Систер, И.Гольдциер, Т. Нельдеке, Ф.Денни, Ж.Вансбург, Р.Мартин, А.Раппин³ каби олимлар Мовароуннаҳр тафсир ва муфассирларига оид илмий изланишларида Абу Ҳафс Насафий асарлари ва унинг ислом динида тутган

тафсир», «ат-Тайсир фи-т-тафсир» ёки «ат-Тайсир фи илми-т-тафсир» номлари. Диссертацияда асос қилиб «Тайсир фи-т-тафсир» атамаси танлаб олинди ва баъзи ўринларда қисқа шаклда «ат-Тайсир» сўзи билан келтирилди.

³ Muller F.M. The sacred books of the East. Volume VI. The Qur'an. Translated by Palmer E.H. Motilal Banarsidass; Muller F.M. The sacred books of the East. Volume IX. The Qur'an. Translated by Palmer E.H. Motilal Banarsidass; Sister M., *Metaphern und Vergleiche im Koran*. Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde genehmigt von der Philosophischen Fakultät der Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin. – Berlin, 1931. Б. 362; Гольдциер И. Ислом тафсири йўналишлари / Араб тилига таржима ва изоҳлар муаллифи Абдулҳалим Нажжор. – Қоҳира, 1955; Нельдеке Т. Куръон тарихи / Араб тилига таржима ва изоҳлар муаллифи Ж.Томар. – Байрут, 2004; F.M. Denny, "The meaning of ummah in the Qur'an", *History of Religions*, XV, 1975; Wansbrough J. *Quranic Studies: Sources and Methods of Scriptural Interpretation*. – Oxford, 1977; Martin R.C., "Understanding the Qur'an in text and context", *History of Religions*, XXI/4, 1982; Rippin A., "The Qur'an as literature: perils, pitfalls and prospects", *British Society of Middle Eastern Studies Bulletin*. – London, 1983;

ўрни ҳақида тадқиқотлар амалга оширишган.

Шунингдек, Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги шарқшуносларидан К.Кошталёва, М.Пиотровский, А.Боровков, Е.Резван, С.Кямилев, Ф.И.Абдуллаева, Т.Ибрагим⁴ каби олимлар қуръоншуносликка доир тадқиқотлар олиб боришган ва Мовароуннаҳр муфассирларининг тафсир соҳасига оид илмий меросини ўрганишган.

Абу Ҳафс Насафий «Тайсир фи-т-тафсир» асарининг тадқиқи Шарқ давлатларида илк даврлардан бошланган. Ўрта асрларда Абу Ҳафс Насафий⁵ ҳаёти ва ижодига доир маълумотлар Шарқ уламолари Абу Саъид Самъоний (ваф. 1167 й.), Абдулқодир Қураший (696/1297–775/1373 йй.), Ҳофиз ибн Наҷжор (578/1183–643/1245 йй.), Ибн Ҳажар Асқалоний (773/1372–852/1449 йй.), Ҳофиз Заҳабий (673/1274–748/1348 йй.), Қосим ибн Қутлубғо (802/1399–879/1474 йй.), Жалолиддин Суютий (849/1445–911/1505 йй.), Маҳмуд ибн Сулаймон Кафавий (926/1519–990/1582 йй.), Ҳожи Халифа (1017/1609–1068/1657 йй.), Абдулҳай Лакнавий⁶ (ваф. 1304/1886 й.) каби олимларнинг табоқот китобларида келган.

Шунингдек, араб ва турк тадқиқотчиларидан Доктор Яҳё Фақиҳий, Хумайро Оиша Арслантурк, Аҳмад Балабан, Моҳир Адиб Ҳаббуш, Жамол Абдурраҳим Форис ва Фодий Мағрибий каби олимлар ҳам Абу Ҳафс Насафийнинг «Тайсир фи-т-тафсир» қўлёзма манбаси устида илмий изланишлар олиб боришган. Абдурахмон Хумаййис, Али Абдулфаттох Мағрибий, Муҳаммад Абулязид Маҳдий ханафий-мотуридийлик таълимоти тарихи ва ривожланишига ҳисса қўшган уламолар ҳақида маълумот берган. Муҳаммад Абулязид Маҳдий⁷ Насафийнинг тасаввуфий қарашларини таҳлил қилган.

⁴ Кашталёва К.С., “Терминология Корана в новом освещении”, *Доклады Академии Наук СССР. Востоковедение*, 1928; Кашталёва К.С. «Подражания Корану» Пушкина и их первоисточник // *Записки Коллегии востоковедов при Азиатском музее Академии наук СССР* / 1930; Пиотровский М.Б., *Коранические сказания*. – Москва, 1991; Фролов Д.В. Мусульманская экзегетика и Коран // *Восток*, 1992, № 6. – С. 73-88; Боровков А.К. Лексика среднеазиатского тefsира XII-XIII вв. – М.: Издательство восточной литературы, 1963; Резван Е.А., “Адам и бану адам в Коране (к истории понятий «первочеловек» и «человечество»)”, *Ислам. Религия, общество, государство*. – Москва, 1984; Кямилев С.Х. К интерпретации коранических терминов кыст и адль // *Социально-политические представления в исламе. История и современность*. – М., 1987. – С. 101-102; Абдуллаева Ф.И. Персидская кораническая экзегетика. – Санкт-Петербург, 2000; Ибрагим Т.К. Коран о духовном плюрализме // *Сравнительная философия в контексте многообразия культур*. – М., 2004. – С. 218; Резван Е.А. Коран и его толкования (тексты, переводы, комментарии). – М., 2005.

⁵ Диссертацияда олиб борилган тадқиқот натижалари асосида олимнинг номи табоқот китобларида Абу Ҳафс Насафий, Умар Насафий, Абу Ҳафс Умар Насафий, Насафий атамалари билан берилган. Тадқиқот жараёнида Абу Ҳафс Насафий истилохидан фойдаланилди.

⁶ Муҳаммадаминов С. Абу Ҳафс ан-Насафийнинг “Матлаъ ан-Нужум ва мажмаъ ал-улум” асари ва унинг Марказий Осиё ислом илмлари ривожига тутган ўрни (XI аср охири – XII аср ўрталари): тарих.фанлар. номз. дис. автореф. – Т. ЎзФАШИ, 2012. – 193 б. (Бундан кейин: Муҳаммадаминов С. – Диссертация.).

⁷ Доктор Яҳё Фақиҳий. Нажмиддин Умар Насафий. Ат-Тайсир фи-т-афсир. танқидий матни. Доктор Муҳаммад Абдурахман Хумаййис. Усулу-д-дин инда-л-имам Аби Ҳанифа. – Ар-Риёд: Дору-с-сумайъий, 1996. – 699 б.; Оиша Хумайро Арслантурк. Абу Ҳафс Умар Насафий “Ат-Тайсир фи-т-тафсир” асари “Бақара” сурасининг танқидий нашри, докторлик иши. Истанбул. 1995. – Б. 500.; Али Абдулфаттох Мағрибий. Имом Аҳи сунна ва-л-жамоа Абу Мансур ал-Мотуридий ва ароуху-л-каломия. – Қоҳира: Мактабату ваҳба, 2009. – 455 б.; Муҳаммад Абулязид Маҳдий. Ал-Иттижоҳу-с-суфийя. – Қоҳира: ад-Жудия, 2007. – 253 б.

Ўзбекистонда ҳам Абу Ҳафс Насафий борасида бир қатор изланишлар олиб борилган. Жумладан, У.Уватов, Д.Раҳимжонов, С.Муҳаммадаминов, А.Аллоқулов⁸ каби тадқиқотчилар олимнинг ҳадис, фикҳ ва ақидага доир қарашлари борасида тўхталиб ўтишган. Бундан ташқари Мовароуннаҳрда яшаган алломалар, муфассирлар ва уларнинг асарларини М.Хайруллаев, А.Саидов, Р.Обидов, Б.Абдуҳалимов, З.Исломов О.Бўриев, А.Мўминов, З.Мунавваров, Н.Муҳамедов, Д.Махсудов, Б.Бабаджанов, Ш.Зиёдов, О.Қориев, И.Бекмирзаев, А.Абдуллаев⁹ каби олимлар ўз тадқиқотларида қисман ўрганишган.

Санаб ўтилган тадқиқотларда олимнинг ҳаёти, ақида, фикҳ ҳамда ҳадисга доир илмий фаолияти ҳақида кенг қўламли изланишлар олиб борилган бўлса-да, бироқ унинг тафсирга оид «Тайсир фи-т-тафсир» асари борасида ҳали комплекс равишда иш амалга оширилмаган. Шу сабабли, Абу Ҳафс Насафийнинг тафсир соҳасига қўшган ҳиссасини батафсил ёритиб бериш ва уни илмий далиллар асосида исботлаб беришдан иборат.

Тадқиқотнинг диссертация бажарилган олий таълим муассасасининг илмий-тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги. Диссертация Ўзбекистон халқаро ислом академиясининг 2019–2025 йилларга мўлжалланган илмий-тадқиқот ишлари режасининг «Исломшунослик соҳасини такомиллаштириш чора-тадбирлари дастури» банди доирасида бажарилган.

⁸ Уватов У. Қашқадарё воҳасининг алломалари // Тошкент ислом университети илмий-таҳлилий ахбороти. – Тошкент, 2005. – № 3. – Б. 12-13; Раҳимжонов Д. VIII–XII асрларда Самарқандда ҳадис илми тараққиёти (Абу Ҳафс ан-Насафийнинг “Китобу ал-қанд фи маърифати уламаи Самарқанд” асари асосида): тарих.фан. номз. дис. автореф. – Т.: ТИУ, 2003. – 14 б; Муҳаммадаминов С. Абу Ҳафс ан-Насафийнинг “Матлаъ ан-Нужум ва мажмаъ ал-улум” асари ва унинг Марказий Осиё ислом илмлари ривожига тутган ўрни (XI аср охири – XII аср ўрталари): тар.фан. номз. дис. автореф. – Т. Ўз ФА ШИ, 2012. – 193 б. (Бундан кейин: Муҳаммадаминов С. – Диссертация.).

⁹ Буюк сиймолар, алломалар: (Марказий Осиёдаги машҳур мутафаккир ва донишмандлар) // нашрга тайёрловчи ва масъул муҳаррир М.М.Хайруллаев. К. 2. – Т.: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1996; Саидов А., Исҳоқов С. Ҳофизад-дин Насафий // Қонун ҳимоясида. – Тошкент, 2001. – № 2. – Б. 23-25; Обидов Р. Қуръон мавзуларининг маънавий-тарихий аҳамияти. – Т.: Тошкент ислом университети, 2006. – Б. 60-145; Обидов Р. Ўрта Осиё олимларининг тафсир соҳасидаги хизматлари. – Т.: «Тошкент ислом университети» нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2009; Буюк алломаларимиз /Абдуҳалимов Б. Исломов З. ва б.; Ҳ. С. Кароматов таҳрири остида. – Т.: Тошкент ислом университети, 2002; Бўриев О. Ҳасанов М. Хожа Муҳаммад Порсо // Марказий Осиёлик машҳур сиймолар, алломалар, адиблар / Тўпловчи ва масъул муҳаррир: М.Хайруллаев. Тўлдирилган қайта нашр. – Тошкент: Халқ мероси, 2001; Маънавият юлдузлари: (Марказий Осиёлик машҳур сиймолар, алломалар, адиблар). – Т.: А.Қодирмўми номидаги халқ мероси нашриёти, 2001; Муминов А. Роль и место ханафитских ‘уламо’ в жизни городов центрального Мавараннахра (II-VII/VIII-XII вв.): Дисс. ... док. истор. наук. – Т.: ТИУ, 2003; Абдуллоҳ Абдулҳамид Саад. Ўрта Осиё олимлари қомуси / З.И.Мунавваров таҳрири остида. – Т.: Имом Бухорий республика илмий-маърифий маркази нашриёти, 2007; Муҳаммад Н. Насаф ва Кеш алломалари. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2006 – Б. 51-54; Абул Баракот ан-Насафий ва унинг “Мадорик ат-Танзил ва ҳақоик ат-таъвил асари” (монография) / Д.Махсудов; масъул муҳаррир: З.Исломов. – Т.: “Мовароуннаҳр”, 2014; Бабаджанов Б. Ислом ва фалсафа: Қуръон тафсирлари, шарҳлар кироат илми // Шарқ қўлғемалари хазинаси. Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти. – Тошкент: ЮНЕСКО, 2012. – Б. 57-61; Зиёдов Ш., Қориев О., Бекмирзаев И. Мовароуннаҳр ислом илмлари ривожига ханафий таълимоти. – Т.: Фан ва технология, 2012; Абдуллаев А. Абул Лайс ас-Самарқандийнинг Мовароуннаҳр тафсиршунослигида тутган ўрни: Тар. фан. ном. ... дисс. автореф. – Т.: ТИУ. 2007; Абу Лайс Самарқандийнинг Мовароуннаҳр тафсиршунослигида тутган ўрни / Абдуллаев А.; масъул муҳаррир: З.Исломов. – Т.: “Мовароуннаҳр”, 2013.

Тадқиқотнинг мақсади Абу Ҳафс Насафийнинг «Тайсир фи-т-тафсир» асарининг Мовароуннаҳр тафсиршунослигида тутган ўрни ва унинг ўзига хос жиҳатларини очиб беришдан иборат.

Тадқиқотнинг вазифалари қуйидагилардан иборат:

Мовароуннаҳрда X–XII асрда тафсир илми турлари ва муфассирлар фаолиятини ёритиш;

Абу Ҳафс Насафийнинг муфассир сифатидаги фаолиятини унинг асарлари асосида таҳлил қилиш;

«Тайсир фи-т-тафсир» асарининг ёзилишига сабаб бўлган омилларни кўрсатиб бериш;

«Тайсир фи-т-тафсир» асарининг дунё фондларидаги қўлёзмаларини аниқлаш ва уларни манбашунослик, исломшунослик нуқтаи назаридан кодикологик тавсифлаш;

Асарда келган тафсирга оид масалаларнинг аҳли сунна уламолари китобларида талқин қилинишини таққослаш;

Асарда келтирилган маълумотларни ҳозирда кўп муаммоларга ечим сифатида татбиқ қилиш ва унинг замонга мос шаклда илмий моҳиятини очиб бериш;

Асарни ўша вақтда тафсирга оид ёзилган китоблар билан қиёсий таққослаш;

Ҳозирда нотўғри талқин қилинаётган Қуръон оятлари борасида қарашлар ва турли ақидавий ғояларга раддияларни ушбу асар асосида бериш.

Тадқиқотнинг объекти сифатида Абу Ҳафс Насафийнинг «Тайсир фи-т-тафсир» асари олинган.

Тадқиқотнинг предмети Абу Ҳафс Насафийнинг «Тайсир фи-т-тафсир»ни ёзиш услуби ҳамда асарнинг нақлий, ақлий ва ишорий тафсир йўналишларига доир аҳамиятини ёритишдан иборат.

Тадқиқотнинг усуллари. Диссертацияда комплекс ёндашув, илмий билишнинг диалектик, тарихийлик, мантиқийлик, анализ ва синтез, қиёсий таҳлил, холислик ҳамда кодикологик каби тадқиқот усулларида фойдаланилган.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги қуйидагилардан иборат:

Мовароуннаҳр муфассирларининг тафсир ёзиш услубини такомиллаштирган ҳолда Абу Ҳафс Насафий «Тайсир фи-т-тафсир» асарида Қуръоннинг 100 та номини алоҳида санаб, ҳар бир сурадаги сўз ва ҳарфлар сонини келтириб ўтиши билан тафсир илмида ўзига хос услубга асос солгани очиб берилган;

XI асрда Мовароуннаҳрда Қуръон илмларини такомиллаштириш учун ёзилган Абу Ҳафс Насафийнинг «Зиллату-л-қори» («Қорининг қироатдаги хатолари») ва «ал-Акмалу-л-атвал» асарларида баён этилмаган жиҳатларни батафсил ёритиш мақсадида муфассир тафсир илмида мукаммал ҳисобланган «Тайсир фи-т-тафсир» асарини тасниф этгани ҳамда минтақада ушбу соҳанинг ривожланишига замин яратгани исботланган;

Минтақада кучли таъсирга эга мотуридийлик таълимоти қарашларини ривожлантириш ҳамда Қуръондаги ақидавий оятлар мазмун-моҳиятини очиб беришда муфассир учун лозим бўлган барча илмларни мукаммал эгаллаган Абу Ҳафс Насафий оятларни мўътадиллик асосида шарҳлаб, мутаассиблик ва турли нотўғри талқинларнинг олдини олгани, шу билан бирга, тафсирда илгари сурилган қарашлар бугунги глобаллашган ва турли ғоявий таҳдидлар авж олиб бораётган даврга ҳам муносиб ечим бўла олиши асосланган;

Дунё фондларидаги қўлёзма нусхаларни тадқиқ қилиш орқали олинган хулосага кўра, Абу Ҳафс Насафийнинг ислом илмлари, хусусан фикҳ, ақида, тафсир, ҳадис, балоғат, тасаввуфга доир ёзган барча асарларини мазмун моҳияти мухтасар шаклда «Тайсир фи-т-тафсир» асарида жамлагани ва ўша давр олимлари томонидан ҳам эътироф қилингани аниқланган.

Тадқиқотнинг амалий натижаси қуйидагилардан иборат:

Тадқиқотда – XI–XII асрларда Мовароуннаҳрда тафсирнинг нақлий ва ақлий турлари билан бирга ишорий шарҳлаш услуби кенг тарқалгани ва Абу Ҳафс Насафий муфассир сифатида ўзига хос қарашлар билан тафсиршунослик соҳасининг ривожланишига ҳисса қўшгани далилланган;

асарда Қуръон илмларига доир қироат важҳлари, носих, мансух, муҳкам, муташобих ҳамда мутавотир даражасига етмаган қироат турлари ҳақида маълумотлар келтирилган;

фикҳий ва ақидавий ҳукмларга тегишли оятлар ва уларнинг таҳлили ҳамда ҳозирги кунда адашган оқимлар томонидан ўз даъволари учун келтираётган ҳужжатларининг нотўғри эканини асослаб берадиган илмий далиллар келтирилган.

Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги. Тадқиқотда Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Шарқшунослик институти қўлёзмалар бўлимининг асосий фондида сақланаётган «ат-Тайсир фи-т-тафсир» асарининг Р:3231, Р:5265, Р:3164, Р:4789, Р:3150, Р:7124 ва Туркиянинг Сулаймония кутубхонасида сақланаётган №10, №88 рақам остидаги нусхаларидан қиёсий фойдаланилгани, тадқиқотда холислик, объективлик, тарихийлик методларига таянилгани, тадқиқотнинг хулоса ва тавсиялари амалиётга татбиқ этилгани билан асосланади.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Тадқиқотнинг илмий аҳамияти унда баён этилган таҳлилий мулоҳазалар, назарий хулоса ва таклифлар асосида Абу Ҳафс Насафийнинг Мовароуннаҳр қуръоншунослик ва тафсир илми тарихида тутган ўрнини аниқлаш орқали тўпланган тарихий, ижтимоий, био-библиографик маълумотларнинг илмий муомалага киритилгани, улар ҳажми ва даражаси билан белгиланади.

Тадқиқот натижалари олий ўқув юртларида “Диншунослик”, “Исломшунослик”, “Ислом ҳуқуқшунослиги”, “Ўрта Осиёда ислом тарихи”, “Матншунослик”, “Манбашунослик”, “Ислом ҳуқуқи методологияси”, “Ислом ҳуқуқи асослари”, “Мовароуннаҳр алломалари”, “Ўзбекистон тарихи” каби асосий ва махсус курсларнинг мазмунини такомиллаштириш,

педагогик жараённи янги маълумотлар билан бойитишда амалий аҳамият касб этади. Ушбу диссертация Мовароуннаҳрда тафсир илми ривожига катта ҳисса қўшган Абу Ҳафс Насафийнинг тафсир соҳасида тутган ўрнини тадқиқ этиш бўйича дастлабки тадқиқотлардан биридир. Мазкур тадқиқот ва унинг натижалари минтақада қуръоншунослик ва тафсир илми ривожига тарихи бўйича олиб бориладиган навбатдаги илмий изланишлар учун ўзига хос таянч бўлиб хизмат қилади.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши. Абу Ҳафс Насафий «Тайсир фи-т-тафсир» асарининг манбашунослик тадқиқини ўрганиш бўйича ишлаб чиқилган таклифлар асосида:

Мовароуннаҳр муфассирларининг тафсир ёзиш услубини такомиллаштирган ҳолда Абу Ҳафс Насафий «Тайсир фи-т-тафсир» асарида Қуръоннинг 100 та номини алоҳида санаб, ҳар бир сурадаги сўз ва ҳарфлар сонини келтириб ўтиши билан тафсир илмида ўзига хос услубга асос солгани ҳақидаги илмий янгилигидан буюртма асосида тайёрланган «Тафсир услублари» номли дарслик китобда фойдаланилган (Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Дин ишлари бўйича қўмитанинг 2020 йил 12 октябрдаги 5107-сон маълумотномаси). Натижада бу соҳада янгича қарашлар баён қилиш, халққа соф ислом маърифатини етказишда долзарб аҳамият касб этган;

XI асрда Мовароуннаҳрда Қуръон илмларини такомиллаштириш учун ёзилган Абу Ҳафс Насафийнинг «Зиллату-л-қори» («Қорининг қироатдаги хатолари») ва «ал-Акмалу-л-атвал» асарларида баён этилмаган жиҳатларни батафсил ёритиш мақсадида муфассир тафсир илмида мукаммал ҳисобланган «Тайсир фи-т-тафсир» асарини тасниф этгани ҳамда минтақада ушбу соҳанинг ривожланишига замин яратгани ҳақидаги илмий янгилигидан буюртма асосида тайёрланган «Қуръон қироати ва тажвид илми» ўқув қўлланмаси мазмунига сингдирилган (Ўзбекистон мусулмонлари идорасининг 2020 йил 13 октябрдаги 2008-сонли маълумотномаси). Натижада тадқиқот хулосалари, таклиф ва тавсияларидан асардаги қироат турлари ва уларнинг имомлар орасида ўқилиши ҳақидаги илмий хулосалардан тарғибот ишларида фойдаланилган;

Минтақада кучли таъсирга эга мотуридийлик таълимоти қарашларини ривожлантириш ҳамда Қуръондаги ақидавий оятлар мазмун-моҳиятини очиб беришда муфассир учун лозим бўлган барча илмларни мукаммал эгаллаган Абу Ҳафс Насафий оятларни мўътадиллик асосида шарҳлаб, мутаассиблик ва турли нотўғри талқинларнинг олдини олгани, шу билан бирга, тафсирда илгари сурилган қарашлар бугунги глобаллашган ва турли ғоявий таҳдидлар авж олиб бораётган даврга ҳам муносиб ечим бўла олиши ҳақидаги маълумотлардан Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази томонидан буюртма асосида тайёрланган “Мовароуннаҳрда Мотуридия калом илми мактаби” номли китобда фойдаланилган (Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот марказининг 2020

йил 12 октябрдаги 02/297-сон маълумотномаси). Натижада ёшлар онгини турли ёт ғоялар билан тўлдиришга қаратилган “оммавий маданият”нинг салбий оқибатларини аждодлар илмий мероси асосида бартараф этишда муҳим ўрин эгаллаган;

Дунё фондларидаги қўлёзма нусхаларни тадқиқ қилиш орқали олинган хулосага кўра, Абу Ҳафс Насафийнинг ислом илмлари, хусусан фикҳ, ақида, тафсир, ҳадис, балоғат, тасаввуфга доир барча асарларининг мазмун-моҳиятини мухтасар шаклда «Тайсир фи-т-тафсир» асарида жамлагани ва ўша давр олимлари томонидан ҳам эътироф қилингани ҳақидаги илмий янгилигидан буюртма асосида тайёрланган «Абу Муин Насафий ҳаёти ва илмий мероси» номли китобни мазмунан бойитишда фойдаланилган (Имом Термизий халқаро илмий-тадқиқот маркази 2020 йил 24 июнь 105-сон маълумотномаси). Натижада ушбу тадқиқотда келтирилган Абу Ҳафс Насафийнинг тафсир асари ва ундаги тасаввуф илмига доир қарашлари хулосаларидан Имом Термизий халқаро илмий-тадқиқот маркази илмий фаолиятида кенг фойдаланилган.

Тадқиқот натижаларининг апробацияси. Тадқиқот натижалари жами 11 та, жумладан, 6 та республика ва 5 та халқаро конференцияларда апробациядан ўтган.

Тадқиқот натижаларининг эълон қилинганлиги. Диссертация мавзуси бўйича 18 та илмий иш, жумладан, Ўзбекистон Республикаси Олий аттестация комиссиясининг докторлик диссертациялари асосий натижаларини чоп этиш тавсия этилган нашрларда 9 та мақола, шундан 7 та республика ва 2 та хорижий илмий журналларда нашр қилинган.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми. Диссертация кириш, учта боб, хулоса, фойдаланилган адабиётлар рўйхати ва иловалардан иборат. Диссертация ҳажми 150 бетни ташкил этади.

ДИССЕРТАЦИЯНИНГ АСОСИЙ МАЗМУНИ

Кириш қисмида танланган мавзунинг долзарблиги асосланиб, тадқиқотнинг мақсад ва вазифалари, ўрганиш объекти ҳамда предмети аниқланган. Тадқиқотнинг фан ва технологиялар тараққиётининг устувор йўналишларга мослиги кўрсатилиб, ишнинг илмий янгилиги ва амалий натижалари баён қилинган. Олинган натижаларнинг ишончлилиги асосланган ҳолда уларнинг назарий ва амалий аҳамияти очиб берилган. Тадқиқот натижаларининг амалиётга жорий қилиниши, ишнинг апробацияси, натижалари, эълон қилинган ишлар ва диссертациянинг тузилиши бўйича маълумотлар келтирилган.

Диссертациянинг «Абу Ҳафс Насафий илмий меросини ўрганишнинг илмий-назарий асослари» деб номланган биринчи бобида минтақада Қуръон оятларини тафсир қилишда нақлий ва ақлий тафсир қилиш билан бир қаторда ишорий шарҳ қилиш йўналишига ҳам эътибор қаратилиши

натижасида ишорий тафсир қилиш услуби ҳам ёйила бошлагани ёритилган.

Қуръон илмларига доир манбаларда бу турдаги тафсирларга илмий истилоҳ сифатида “التفسير الاشاري” (тафсир ишорий), “التفسير الباطني” (тафсир ботиний), “التفسير الصوفي” (тафсир суфий), “التفسير الفيضي” (тафсир файзий), “التفسير الرمزي” (тафсир рамзий), “التفسير العرفاني” (тафсир ирфоний), “التفسير الروحي” (тафсир рухий) ва “التفسير الاحرفي” (тафсир ҳуруфий) номлари билан зикр қилинган¹⁰. Мазкур номлар борасида ислом уламолари ўртасида турли қарашлар мавжуд. Ушбу қарашларнинг келиб чиқиш нуқтаси ишорий тафсирлар ислом дини ҳукмлари билан асосланмаган, деган фикрдан пайдо бўлган. Исломнинг илк даврида оятларнинг барчаси тафсир қилинмаган, балки бир неча маънони ифодаладиган оятларга изох берилган. Қуръон араб тилида нозил бўлгани учун бу тилни биладиган кишиларга уни фаҳмлаш ва тушуниш осон бўлган. Саҳобаларнинг даврига келиб ислом ҳудудлари кенгайиши, араб бўлмаганларнинг ислом динини қабул қилишлари билан оят маъноларини тушуниш бироз мушкул бўла бошлади. Натижада, саҳобалар оятларнинг баъзиларига, маъноси зоҳиран тушунарсиз бўлганларига қисқа шаклда шарҳ айтишган.

Тарихда ишорий тафсир борасида салбий қарашлар билдирилган бўлиб, асосан ислом динига мос келмаган жиҳатлари танқид қилинган. Натижада оятларни нотўғри талқин қилишнинг олдини олиш мақсадида ишорий тафсир қоидалари ишлаб чиқилган. Хужвирий, Ҳаким Термизий, Нажмиддин Кубро, Камолиддин Абдураззоқ Коший каби шариат ва тариқат илмини мукаммал эгаллаган олимлар томонидан минтақада ёзилган ишорий тафсирлар шу қоида ва шартлар асосида ёзилиб, унда оятнинг зоҳирий маънолари билан бирга ислом дини кўрсатмаларига зид келмайдиган ботиний жиҳатлари ҳам баён қилинган. Бу эса Ўрта Осиё минтақасида нақлий ва ақлий тафсирлар билан бирга оятларни ишорий шарҳланишига сабаб бўлган. Умар Насафий тафсир соҳасида ўзига хос услубни танлаб, ўзидан аввалги ва кейинги ёзилган тафсирлар орасини боғлашда занжир вазифасини ўтаган. Тадқиқот натижаларига кўра олимнинг тафсир илмига оид учта асари бўлиб, улар қуйидагилардан иборат:

Биринчиси, «ал-Акмалу-л-атвал» тўрт жилдли катта ҳажмли мукаммал тафсир¹¹. Тадқиқотчилар Абу Ҳафс Насафийнинг мазкур китоби билан «Тайсир фи-т-тафсир» («Тафсир соҳасида енгиллик»)ни битта асар сифатида кўрсатишган. Шунингдек, Муҳаммад Такий Дониш Сарзе ва Аҳмад Мунзавий ҳам шу фикрни қўллаб-қувватлашган¹². Лекин олимнинг «Тайсир

¹⁰ Жаъфар Содик. Ҳақоиқу-т-тафсир ва мисбоҳу-ш-шариа. Али Зиъвар таҳқиқи. Байрут: Муассасату Иззуддин матбаси, 1993. – Б. 53.

¹¹ Исмоил Боша Бағдодий. Ҳадияту-л-орифийн асмау-л-муаллифийн ва асору-л-мусаннифийн. Истанбул. Ваколату-л-маориф жалийла, 1951. Ж. I. – Б. 783. (Бундан кейин: Бағдодий. Ҳадияту-л-орифийн асмау-л-муаллифийн)

¹² Фихиристи микрофилмхони кутубхонаи маркази ва марказе устод донешгоҳ. Тузувчи: Муҳаммад Такий Дониш Сарзе. – Техрон, (нашр йили кўрсатилмаган). – Б. 249; Фихрист нусхеҳойи хатти форсий. Тузувчи: Аҳмад Мунзавий. – Техрон, 1348/1929. Ж. I. – Б. 19.

фи-т-тафсир» асари тафсир ва тафсир илмига бағишланган алоҳида китоб ҳисобланади.

Иккинчиси, «Тафсири Насафий» («Насафий тафсири») Қуръон маъноларининг форс тилидаги таржимаси бўлиб, эронлик тадқиқотчи Азизуллоҳ Жувайний томонидан танқидий матни тайёрланиб, Техронда 1998 йили нашр қилинган¹³. Унинг Машҳад, Афғонистон ва Туркия қўлёзма фондларида сақланаётган учта нусхаси қиёсий ўрганилиб, сўнг нашр қилинган. Китоб хотимасида: “Ёр Али Табризий томонидан инсу жин муфтийси Абу Ҳафс Насафийнинг тафсири Хиротдаги “Мадрасату-ш-шарифия”да 890/1485 йили кўчирилди”, мазмунда маълумот берилган. Унда оятларнинг маънолари таржимаси билан чекланиб, бирор оят тафсир қилинмаган. Китобнинг қўлёзма нусхаси Истанбулдаги Отиф Афанди кутубхонасида 3245-рақам остида сақланади. Қўлёзманинг умумий ҳажми 604 варақни ташкил қилади¹⁴. Нашрни ўрганиш тафсирнинг маҳаллий аҳоли учун форс тилида ёзилган йирик асар эканини кўрсатади.

Учинчиси, «Тайсир фи-т-тафсир» номли Қуръон тафсирига оид манба бўлиб, мотуридийлик ва ҳанафийлик йўналишида ёзилган асарларда энг кўп тилга олинadиган, оятларнинг фикҳий ва ақидавий жиҳатларини англашда далил олинadиган муҳим асарлардан бири ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида мазкур асарнинг еттита¹⁵ нусхаси сақланади. Ушбу қўлёзма манба ва дунё фондларида сақланаётган нусхаларни тадқиқ қилиш жараёнида шу нарса маълум бўлдики, асарнинг Мовароуннаҳр тафсиршунослигидаги аҳамияти беқиёсдир. Асарда бошқа тафсирлардан фарқли равишда оятларни тафсирлашда ўзгача услуб қўлланилган. Олим Қуръондаги сурани шарҳлашда, аввало, у ҳақда батафсил маълумот бериб, маккий ёки маданийлиги, суранинг фазилати борасида айтилган ҳадислар, оятлардаги ҳарфлар сони, нозил бўлиш сабаби, унинг бошқа номлари, ақидавий ва фикҳий баёнига оид ҳукмлар, қироат важҳлари, тасаввуфий нуқтаи назардан шарҳланишига доир маълумотлар берган.

Диссертациянинг «Абу Ҳафс Насафий “Тайсир фи-т-тафсир” асарининг кодикологик хусусиятлари» деб номланган иккинчи бобида мазкур асарнинг Ўзбекистон ва дунё қўлёзма фондларида сақланadиган нусхалари ҳамда уларнинг бир-биридан фарқли томонлари ҳақида маълумот берилган. ЎзР ФА ШИ қўлёзмалар бўлимида асарининг Р: 3150, 3164, 5265, 4789, 7124, 11922 рақам остида сақланadиган нусхалари мавжуд. Мазкур қўлёзмалар устида олиб борилган илмий таҳлиллар асосида юқоридаги нусхаларнинг бирортаси тўлиқ ҳолда сақланмагани

¹³ Абу Ҳафс Насафий. Тафсири Насафий. Ба тасхихи дуктур Азизуллоҳ Жувайний. Интишорот жунайд фарханги Эрон. 2-жилдли, 1356 (бундан кейин: Насафий. Тафсири Насафий).

¹⁴ Абу Ҳафс Насафий. Ал-Қанд фи зикри уламаи Самарқанд. – Б. 22.

¹⁵ ЎзР ФА ШИ қўлёзмаси: Р: 5265, 3164, 4789, 3150, 7124, 11922; Моҳир Адиб Ҳаббуш таҳқиқи. Ж. 1. – Б.24.

аниқланди. Ундан ташқари барча нусхаларни жамлаб уларни қиёсий ўрганилса ҳам, Қуръоннинг тўлиқ тафсирини қамраб олмаган. Зеро, 3150 рақамли нусха “Раъд” сурасининг 10-оятидан “Нур” сурасигача, 3164 рақамли нусха “Юнус” сурадан “Наҳл” сурасининг 47 оятигача, 3231 рақамли нусха “Юсуф” сурасидан “Мурсалот”гача, 4789 рақамли нусха “Ахзоб” сурасидан “Нас” сурасигача, 5265 рақамли нусха “Нажм”дан “Фатҳ” сурасигача бўлган қисмини ўз ичига олган. Хулоса қилиш мумкинки, «ат-Тайсир фи-т-тафсир» асари 23 жуздан иборат бўлиб, унда Бақара, Оли Имрон, Моид ва Анъом сураларининг тафсири мавжуд эмас.

Асарнинг дунё қўлёзма фондларида 97 та нусхаси сақланади, жумладан, Саудия Арабистони, Бирлашган Араб Амирликлари, Эрон, Ҳиндистон, Туркия, Босния, Германия, Ирландия, Америка Қўшма Штатлари каби давлатларда мавжуд. Биргина Истанбулдаги “Сулаймония” қўлёзмалар фондида «ат-Тайсир фи-т-тафсир»нинг 72 та нусхаси мавжуд бўлиб, улардан 15 тасида асар тўлиқ ҳолатда сақланган.

Абу Ҳафс Насафий асарни ёзишда тафсиршунослик соҳасидаги энг эътиборли манбалардан фойдаланган. Жумладан, Абу Убайда Маъмар ибн Мусаннанинг¹⁶ (110/728–824/209 йй.) «Мажозу-л-Қуръон» («Қуръонда мажоз»), Имом Фарронинг¹⁷ (144/761–207/822 йй.) «Маъони-л-Қуръон» («Қуръон маънолари»), Абу Муҳаммад Абдуллоҳ ибн Муслим Қутайбанинг¹⁸ (ваф. 276/889) «Таъвил мушкили-л-Қуръон» («Қуръоннинг мушкил ўринлари таъвили») ва «Ғариб-л-Қуръон» («Қуръон ажойиботи»), Ибн Жарир Табарийнинг¹⁹ (225/839–310/922 йй.) «Жомеу-л-баён фи тафсири-л-Қуръон» («Қуръон тафсирининг мукаммал баёни»), Саълабийнинг²⁰ (ваф. 445/1053) «ал-Кашф ва-л-баёну-т-тафсири-л-Қуръон» («Қуръон тафсирини очиш ва баён қилиш») Абу Мансур Мотуридийнинг (257/870–333/944 йй.) «Таъвилот аҳли-с-сунна» («Аҳли сунна изоҳлари»), Абу Лайс Самарқандийнинг (299/911–375/985 йй.) «Баҳру-л-улум» («Илмлар денгизи»), Абдулкарим Қушайрийнинг²¹ (376/986–466/1073 йй.) «Латоифу-л-ишорот» («Ўзал кўрсатмалар») номли асарларидан манба сифатида фойдаланган.

¹⁶ Муқотил ибн Сулаймон Самарқандийнинг ҳаёти ва асарлари учун қаранг. ад-Довудий, ўша асар., Ж. 2. – Б. 326-328; аз-Зирикли, ўша асар., Ж. 7. – Б.191; Ёқут Ҳамавий. Муъжамул удабо. Ж. 9. – Б.154-163:

¹⁷ Шамсиддин Заҳабий. Сияр аломи-н-нубало. Ж.1. – Б. 119. Абдураҳим Исмоилий. Маъоний-л-қуръон ли-л-Фарро. – Б. 18.

¹⁸ Абдуллоҳ ибн Муслим Қутайбанинг ҳаёти ва асарлари учун қаранг. ад-Довудий, ўша асар., Ж. 1. – Б. 251-252; Ибн Ҳалликон, ўша асар., Ж.2. – 246; Ибнул Имод, ўша асар., Ж. 2. – Б. 169; аз-Зирикли, ўша асар., Ж. 4. – Б. 280;

¹⁹ Шамсиддин Заҳабий. Сияр аломи ан-нубало. Ж.14. – Б. 267-282. Ёқут Ҳамавий. Муъжамул удабо. Ж.6. – Б. 2458. Форук Умар Фавзий. Ал-варақоту вал вароқийна фи тарихил исломий. Ж.7. – Б. 187. Доктор Муҳаммад Зухалий. Имом Табарий. – Б. 71.

²⁰ Ёқут "Муъжамул удабо" китобида шундай дейди: "Абу Исҳоқ Ас-Саълабий муқриъ, адиб, воғиз ва ишончли ровий бўлиб, жуда кўп таснифотларнинг соҳибидир". Унинг ёзган машҳур асарларидан бири "Ал-Аронс фий қисасил анбиё"дир. Уни Ас-Саъдабий ёки Ас-Саъолибий дейиш мумкин, бу ном унга насабини эмас, лақабини билдиради. Раҳматулло Обидов. Қуръон ва тафсир илмлари. – Тошкент. – Б. 108.

²¹ Абдулкарим ал-Қушайрийнинг ҳаёти ва асарлари учун қаранг. Қаҳҳола, ўша асар., Ж.6. – Б.77; аз-Зирикли, ўша асар., Ж.3. – Б. 346; Ибн Ҳалликон, ўша асар., Ж.1. – Б. 299.

Олимнинг «Тайсир фи-т-тафсир» асари ўзидан кейин ёзилган асарларга манба сифатида асос бўлган. Хусусан, Алоуддин Бухорийнинг (779/1377–841/1438 йй.) «Кашфул асрор» («Сирларнинг очилиши»), Аллома Тийбий (ваф. 743/1342) «Кашшоф»га ёзган хошиясида, Ибн Камол Бошанинг (ваф. 942/1535) «Тафсир Ибн Камол Боша» ва «Арбаийниёт» («Қирқта ҳадис жамланмаси»), Имом Алусийнинг (1217/1802–1270/1853 йй.) «Руху-л-маъоний фий тафсири-л-Қуръони-л-азим вас-сабъил масоний» («Қуръон азиймни ва фотиҳа сурасини тафсир қилишда маънолар ҳақиқатини очиб бериш»), Исмоил Ҳаққийнинг (1063/1653–1137/1725 йй.) «Руху-л-баён» («Баён ҳақиқатини очиб бериш»), Ибн Обидин (1197/1776–1252/1836 йй.) «Раддул мухтор ала дурри-л-мухтор» каби асарларда «ат-Тайсир фи-т-тафсир»дан кўплаб нақллар келтирилган.

Диссертациянинг «Тайсир фи-т-тафсир»нинг замонавий диний-маърифий ҳаётдаги аҳамияти деб номланган учинчи бобида ҳозирги кунда глобал муаммолардан бирига айланган ўз жонига қасд қилиш, оилавий ажримлар, оммавий маданият, узоқ йиллардан бери барча инсонлар томонидан қабул қилинган қоидаларга тескари шаклдаги бузғунчи ғояларга қарши иммунитетни шакллантиришда Абу Ҳафс Насафийнинг «Тайсир фи-т-тафсир» асари катта аҳамият касб этиши очиб берилган.

Абу Ҳафс Насафийнинг «ат-Тайсир фи-т-тафсир» асарида муаммолардан бири оилавий ажримлар ҳақида ҳам тўхталиб, оила бузилишини олдини олиш ва уни мустаҳкамлигини таъминловчи асосий омиллар сифатида Нисо сурасининг 19 ояти “Ва ошируҳунна би-л-маъруф. Фа ин қарихтумухунна фа асаа ан такраху шайан ва яжалулоҳу фийҳи хойро” (Улар (Аёллар) ила яхшилиқда яшанг. Агар уларни ёқтирмасангиз, шоядки, Аллоҳ сиз ёқтирмаган нарсада кўп яхшилиқларни қилса) тафсирида²² оила барқарорлиги ва саодати учта нарса; биринчиси, гўзал хулқ, иккинчиси, ширин сўз ва учинчиси, мол-давлат” билан қарор топади, деб айтган. Ундан ташқари фикрини асослаш учун далил сифатида Абу Мансур Мотуридийнинг: “Агар аҳли оилангизни ёмон хулқи ёки азият берувчи тилига сабр қилсангиз, Аллоҳ шу ишингиз эвазига сизга ушбу аёлдан кўзингизни қувонтирадиган ва охиратда сизга кўплаб савобларни олишингизга сабаб бўладиган фарзандлар ато қилади”, сўзи билан тафсир қилган.

Абу Ҳафс Насафий «Тайсир фи-т-тафсир» асарида оятларнинг фикҳий ва тасаввуфий жиҳатларига оид қарашларни келтириш билан бир қаторда ақидавий ҳукмларни ҳам батафсил ёритган. Бугунги кунда мусулмонлар орасида кенг тарқалган ва турли баҳсларга сабаб бўлаётган “Истиво” (Аллоҳга макон, жой ва бирор нарсага ўтирди деб қараш) тушунчаси

²² Қуръони карим маъноларининг таржима ва тафсири // таржима ва изоҳлар муаллифи Абдулазиз Мансур. – Тошкент: Тошкент ислом университети, 2009. – Б. 24.

ҳақида тўхталиб, Қуръон оятларида келган “Истава” иборасини қандай тушуниш кераклиги, таъвил қилишда қайси қоидаларга қараш лозимлиги ҳақида маълумотлар берган. Хусусан, мотуридий ва ашърийлар оятнинг зоҳирига иймон келтириш борасида бирор бошқа сўзни айтмасдан шундайлигича қабул қилишган. Бироқ кейинги мутааххир уламолар оятларнинг зоҳирига амал қилиб, ундан тўғридан-тўғри маъно олиш ривожланиб, Аллоҳнинг зоти ва сифатларига нолойиқ бўладиган турли фикрлар кўпайишини тўхтатиш учун мутааххир оятларни таъвил қилишган. Абу Ҳафс Насафий асарда “Истиво” сўзи бор оятларнинг барчасини “ўтириш” ёки “жой олиш” маъносида эмас балки, “эғалик қилиш”, “тадбирини қилиш”, “қамраб олиш” деб тафсир қилган.

Абу Ҳафс Насафийнинг «Тайсир фи-т-тафсир» асарида тасаввуфга оид мўътадил қарашларни ҳам келтириб ўтган. Алломанинг фикрича, Қуръон маъноларини Аллоҳнинг муҳаббатини қозонган ва маърифат даражасини топган кишиларнинг сўзлари орқали англаш мумкин. Олим тасаввуф илмининг инсон ҳаётида ўрни жуда ҳам муҳимлигини билган ва доимо уни соф ҳолда сақлаш, унинг кўрсатмаларига зид бўлган нарсаларни чиқариб ташлаш учун жонбозлик кўрсатган. Бунинг учун «Тайсир фи-т-тафсир»да ислом оламида шариат ва тасаввуф уламолари сифатида танилган Абу Абдуллоҳ Ҳорис ибн Асад Муҳосибий (ваф. 243/857 й.), Абу Закарийё Яҳё ибн Муоз ибн Жаъфар Розий (ваф. 258/872 й.)²³, Абул Ҳасан Сиррий Ибн Муғоллис Сикотий (ваф. 253/867 й.)²⁴, Абу Бакр Варроқ (ваф. 244/854 й.)²⁵, Бассам ибн Абдуллоҳ Ироқий (ваф. 150/767 й.)²⁶, Рувайм ибн Аҳмад ибн Язид (ваф. 330/941 й.)²⁷, Абу Усмон Ҳирий (ваф. 298/910 й.)²⁸, Абу Муҳаммад ибн Али Воситий (ваф. 431/1040 й.)²⁹, Абу Сулаймон Довуд ибн Наср Тоий (ваф. 165/781 й.), Аҳмад ибн Муҳаммад Нурий (ваф. 295/908 й.)³⁰ каби олимлардан нақллар келтирган³¹. Саҳл ибн Абдуллоҳ Тустарий (200/818–283/896 йй.), Муҳаммад ибн Али Термизий (272/820–320/869 йй.) каби уламоларнинг қарашларини ҳужжат сифатида зикр қилиб ўтган.

²³ Тасаввуф илмининг машҳур шайхларидан бири бўлиб, руҳий тарбияга оид кўп насиҳатлари бор. Балх диёрига сафар қилиб, сўнгра Нисобурга қайтади ва шу ерда вафот қилади. Қаранг; Ибн Ҳалликон. Вафияту-л-аъён. Ж. 6. – Б. 165-167.

²⁴ Сирий Сақотийнинг ҳаёти ҳақида маълумот учун қаранг: Ибн ал- Имод. Шажароту-з-заҳаб мин ахбори-з-заҳаб. Ж. 2. – Б. 127; Хатиб Бағдодий. Тариху-л-Бағдод. Ж. 7. – Б.187; Суламий. Табоқоту-с- суфийя. – Б. 48; аз-Зириклий. Ал-аълум. Ж. 3. – Б. 82.

²⁵ Абу Бакр Варроқнинг ҳаёти ҳақида маълумот учун қаранг: Каҳҳола, ўша асарга қаранг, Ж. 11. Б. 97; ас-Суламий. Табоқоту-с-суфийя. – Б. 221-223; Асқалоний. Ҳуляту-л-авлиё. Байрут 1986, Ж.1. – Б. 12-23.

²⁶ Ироқийнинг ҳаёти ҳақида маълумот учун қаранг: Асқалоний. Таҳзибу-т-таҳзиб. Ж. 1. – Б. 380; Заҳабий. Меъзону-л-эътидол. Ж. 1. – Б. 308.

²⁷ Рувайм ибн Аҳмад ибн Язиднинг ҳаёти ҳақида маълумот учун қаранг: Зириклий. ал-Аълам, Ж. 3. – Б. 37; Суламий. Табоқоту-с-суфийя. – Б.180.

²⁸ Ҳирийнинг ҳаёти ҳақида маълумот учун қаранг: Суламий. Табоқоту-с-суфийя. – Б.170; Ибн ал- Имод. Ж. 1. – Б. 230.

²⁹ Воситийнинг ҳаёти ҳақида маълумот учун қаранг: Зириклий. Ал-Аълам. Ж. 6. – Б. 275; Хатиб Бағдодий. Тариху-л-Бағдод. Ж. 3. – Б. 95; Ибн Жазарий. Ғояту-н-нихоя. Ж. 2. – Б. 199.

³⁰ Нурийнинг ҳаёти ва ҳақида маълумот учун қаранг: Суламий. Табоқоту-с-суфийя. – Б. 164; Каҳҳола. Муъжам ал-муаллифийн. Ж. 2. – Б. 166.

³¹ Сулаймония қўлёзмалар фондида сақланаётган Турхон Султон нусхаси. – Б. 4, 9, 56, 83.

Уларга нисбатан “ҳақиқат аҳли”, “маърифат соҳиблари” ёки “ҳақиқат уламолари” истилоҳини ишлатган. Ундан ташқари тасаввуф илмига оид “сабр”, “шукр”, “маърифат”, “вирд”, “ризо”, “завқ” “яқийн”, “мукошафа”, “мушоҳада”, “воридот” “шариат” ва “ҳақиқат” истилоҳлари ҳақида ҳам маълумот берган.

ХУЛОСА

Диссертацияда келтирилган мақсад ва вазифалар доирасида амалга оширилган тадқиқот ва таҳлиллардан қуйидаги хулосаларга келинди:

1. XI–XII асрларда минтақада ислом оламининг буюк намоёндалари Имом Мотуридий, Абу Юср Паздавий, Абу Ҳасан Али ибн Муҳаммад Насафий, Абу Муин Насафий, каби олимларнинг фаолият юритиши Мовароуннаҳрда калом илми борасида мотуридийлик таълимоти назарияларининг ривожланишига, фикҳда ҳанафийлик йўналишини янада кенг қамровда тартибга солинишига сабаб бўлган.

2. Насаф ва Самарқанддаги олимларнинг илмий муҳити асосида вояга етган Абу Ҳафс Насафий ҳам минтақадаги узоқ вақтдан бери давом этиб келаётган мотуридийлик таълимоти ва фикҳда ҳанафийлик йўналишини кенг ёйилишида катта хизмат қилган. Олим ўз давригача ёзилган асарларни илмий ва қиёсий таҳлил қилиб, улар асосида ислом оламида асосий манба сифатида фойдаланиладиган фикҳ, ҳадис, ақида, тафсир ва тасаввуф соҳалари бўйича юксак савиядаги асарлар ёзиб қолдирган. Бу эса минтақада ақидавий ва фикҳий ҳукмларни соф ҳолда кейинги авлодга етиб келишида кўприк вазифасини бажарган.

3. Олимнинг Қуръон оятларини шарҳлашга оид ёзган «Тайсир фи-т-тафсир», «Тафсири Насафий» ва «ал-Акмал ва-л-атвал» каби асарлари Мовароуннаҳр тафсиршунослигида алоҳида ўринга эгаллиги, оятларнинг шарҳлашдаги услуби бошқа тафсирлардан фарқ қилиб, асарнинг кириш қисмида Қуръоннинг 100 исмини келтириши, тафсир ва таъвил борасидаги қарашлари, суранинг фазилати борасида келган ҳадислар, ҳар бир сура неча оят ва у оятлар қанча ҳарфдан ташкил топгани, мутавотир ва шозз қироатларни батафсил ёритиши, мўътадил тасаввуфга доир қарашлар билан оятларни тафсир қилиши, ҳар бир калимани луғавий ва истилоҳий маъноларини қамраб олиши, сабаби нузулга оид билимлар ва ҳодисаларни кенг ёритиши билан ўзига хос услубни намоён қилган.

4. Абу Ҳафс Насафий «Тайсир фи-т-тафсир» асарини умрининг охирида ҳижрий 537, милодий 1142 йили Самарқанд шаҳрида ёзиб тугатган. Олим ушбу асарни ёзишда араб ва форс тилидан фойдаланган. Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси ҳузуридаги Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида асарнинг жами еттита, Р:3150, Р:3164, Р:3231, Р:4789, Р:5265, Р:7124, Р:11922 рақам остидаги нусхалари бўлиб, уларнинг кодикологик жиҳатдан

ўрганилганида ҳозирги кунгача етиб келмагани маълум бўлди.

5. Дунёнинг нодир қўзма манбалар сақланадиган фондларидан бири Туркиянинг Сулаймония қўлёзмалар фонди бўлиб, ушбу масканда Умар Насафийнинг қаламига мансуб «Тайсир фи-т-тафсир» асарининг 72 та нусхаси мавжудлиги, уларнинг орасида қўлёзманинг тўлиқ шаклда сақланганлари ва нуқсонли ҳолда келгани тадқиқот жараёнида аниқланган.

6. Умар Насафий тафсирни ёзишда манба сифатида муфассирлардан Муқотил ибн Сулаймон Самарқандийнинг «Тафсир Муқотил ибн Сулаймон, Абу Убайда Маъмар ибн Мусаннанинг «Мажозу-л-Қуръон», Имом Фарронинг «Маъони-л-Қуръон», Абу Муҳаммад Абдуллоҳ ибн Муслим Қутайбанинг «Таъвилу-л-мушkil-л-Қуръон», Абу Мансур Мотуридийнинг «Таъвилот аҳли-с-сунна» ва Абу Лайс Самарқандийнинг «Баҳру-л-улум» каби асарларидан фойдаланган. Олим бу асарлардаги нақлларни ҳар томонлама текшириб сўнгра китобида келтирган.

7. «Тайсир фи-т-тафсир» асарининг деярли учдан бир қисмидаги оятларнинг тасаввуфий маъноларини айнан имом Қушайрийнинг «Латоиф ишорот» китоби орқали шарҳланган ва Қуръон оятларининг ботиний ва ишоравий жиҳатларини ҳам очиқ берган. Умар Насафий оятни нозил бўлиш сабабига ишора қилганда асосан бу ҳусусда аниқ ифода этилган “фаназалат”, “фаанзала” ёки “фаунзила” каби сийғаларини қўллаганини ва унинг эътибор берилмаган нузул сабабларни асарига олишга эътибор қаратган.

9. Муфассирнинг услуби оятда келган бир калима ўқилишига доир барча қироат турларини келтириб, мутавотир қироатларни келтириш билан бирга шозз қироатларни ҳам кўрсатиб ўтган. Баъзан эса қироат турларини (қороа амматул қироа) ёки (ва ҳия қироатул амма) шаклида истилоҳ билан имомларининг мутавотир қироатлар борасидаги иттифоқига ишора қилган. Олим “Қурро аҳлу-л-Мадина” (Мадиналик қорилар) ибораси билан Имом Нофеъ ва Абу Жаъфарни, “Қараа аҳлу-л-Куфа” (Куфа аҳли қироат қилди) истилоҳи орқали Имом Осим, Ҳамза ва Кисоййга ишора қилган бўлса, шозз қироат соҳибларига нисбатан “қурро” (қорилар) сўзини қўллаш билан тафсирда ўзига хос услубни танлаган.

Тадқиқот жараёнида олинган натижа ва хулосалардан келиб чиқиб қуйидаги таклиф ва тавсиялар илгари сурилди:

1. Ўзбекистон мусулмонлари идораси тасарруфидаги олий ва ўрта махсус таълим муассасаларида ўқитилаётган қуръоншунослик фани учун «Мовароуннаҳрда тафсир илмининг ўқитилиш методикаси» номли ўқув қўлланма чоп этиш;

2. Мовароуннаҳрдан етишиб чиққан муфассирлар ва уларнинг асарларини чуқур тадқиқ этиш ҳамда кенг жамоатчиликка тарғиб қилиш мақсадида «Мовароуннаҳрлик муфассирлар ва уларнинг минтақа тафсиршунослигида тутган ўрни» номли монография тайёрлаш;

3. Абу Ҳафс Насафийнинг мўътадил тасаввуфий қарашларини ўзида

жамлаган «Ал-Васийя» номли рисоласини Туркияда сақланаётган ягона қўлёзма нусха асосида таржима қилиб, нашр этиш.

**SCIENTIFIC COUNCIL UNDER NUMBER
DSc.35/30.12.2019.IsI/Tar/F.57.01 FOR AWARDED ACADEMIC
DEGREES UNDER INTERNATIONAL ISLAMIC ACADEMY
OF UZBEKISTAN**

INTERNATIONAL ISLAMIC ACADEMY OF UZBEKISTAN

MURATOV ABDISHUKURJON ABDIQODIROVICH

**SOURCE STUDY OF THE WORK OF ABU HAFS NASAFI
"TAYSIR FI-T-TAFSIR"**

24.00.02 – Quranic studies. Hadith studies

**ABSTRACT OF DISSERTATION OF THE DOCTOR OF PHILOSOPHE (PhD) ON
ISLAMIC STUDIES SCIENCES**

Tashkent-2021

The subject of the dissertation (PhD) in Islamic studies is registered in the Higher Attestation Commission under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan number B2018.PhD Isl7

The dissertation was carried out at the international Islamic academy of Uzbekistan.

The dissertation abstract in three languages (Uzbek, Russian, English) (resume) is available at the Scientific Council Web site (www.iiu.uz) and ziyonet information portal (www.ziyonet.uz).

Scientific adviser:	Islamov Zoxid Maxmudovich Doctor of philological sciences, Professor
Official opponents:	Maxsudov Davronbek Rustamovich Doctor of Historical Sciences, Associate Professor Lutfillayev Hamidullo Murodillayevich PhD in Historical Sciences
Leading organization:	Imam Bukhari International Scientific-Research Center

The defense of the dissertation will be held on “_____” _____ 2021 at _____ at the head scientific and methodical center’s online meeting platform of the Academic Council under the number DSc.35/30.12.2019.Isl/Tar/F57.01 for awarding academic degree under international Islamic Academy of Uzbekistan (Address: 100011, Tashkent, Kadiri street, 11. Telephone: (99871)244-00-56); fax: (99871) 244-00-65; e-mail: info@iiu.uz)

The dissertation can be found at the information Resource Center of the International Islamic Academy of Uzbekistan. (Registered number _____) (Address: 100011, Tashkent, A.Kadiri street, 11. Telephone: (99871) 244-00-56; fax: (99871) 244-00-65; e-mail: info@iiu.uz)

The dissertation abstract is disseminated on “_____” _____ 2021.
(Protocol registered number _____ “_____” _____ 2021)

Sh.A. Yovkochev
Chairman of Scientific Council for
awarding academic degree, doctor of
political sciences, professor

S.A.Rustamiy
Secretary of Scientific for awarding
academic of degree, doctor of
philological sciences, associate professor

N.A.Muxamedov
Deputy Chairman of the Scientific
Seminar under the academic council,
which awards degrees, doctor of
historical sciences, associate professor

INTRODUCTION (Doctor of Philosophy (PhD) dissertation annotation)

Relevance and necessity of research. The world scientific community recognizes the services of Movarounnahr scientists who have contributed to the development of science and Islamic civilization. In this regard, in the field of tafsir, Abu Hafs al-Nasafi's "Taysir fi-t-tafsir" (تيسير في التفسير), in the science of hadith, Imam al-Tirmidhi's "Sunan al-Tirmidhi" (سنن الترمذي), in the science of belief and theology *usul-d-din* (التبصرة الادلة في اصول الدين), in fiqh he wrote Burhanuddin Marghinani's "al-Hidaya" (الهداية). In their works, they considered the establishment and strengthening of inter-religious tolerance, mutual respect and common friendly relations in the path of science as one of the urgent tasks.

In the world, especially in the Islamic world, the study of the Qur'an and the interpretation of the verses of the Qur'an, as well as narrative interpretation (interpretation of the verse in the words of verses, hadiths and companions), as well as intellectual interpretations The fields of commentary are being analyzed in depth. Such research has been systematically conducted in major research centers in Egypt, Turkey, Saudi Arabia, the United Arab Emirates, Syria, Jordan, Pakistan, Iraq, Britain, Germany and other countries. The book *al-Taysir fi-t-tafsir*, which has been the main source for commentators since the Middle Ages, has also been involved in special research. However, in today's information society, due to the lack of comprehensive and insufficient attention to this issue, there is a situation of misinterpretation of the verses of the Qur'an. In order to prevent this, it is necessary to study the works of tafsir based on the creed of Ahl as-Sunnah wa'l-Jama'ah.

In Uzbekistan, one of the most pressing issues is the development of the essence of Islam in terms of tolerance, interfaith harmony, the use of its creative and enlightening power in the development of spiritual life, the study of the written scientific heritage of ancestors. In particular, "Today, more than 100,000 unique manuscripts are stored in the book funds of Uzbekistan. Unfortunately, these rare books have not yet been fully studied, and they are waiting for scholars and their readers"¹. The study of the rich spiritual and enlightenment heritage inherited from the ancestors is aimed at defending the faith of the Ahl as-Sunnah wa'l-Jama'ah from the ideas of the lost sects, such as Hizb ut-Tahrir and False Salafism. In particular, Abu Hafs Nasafy's work on Islamic teachings, *al-Taysir fi-t-tafsir*, has led to a reassessment of the country's place in the development of Islamic civilization. This requires revealing the peculiarities of the interpretation of the verses of the Qur'an in *al-Taysir fi-t-tafsir*, as well as an in-depth study of the ideas raised in it and their application to spiritual life.

F-5416 of the President of the Republic of Uzbekistan dated April 16, 2018 "On measures to radically improve the activities of the religious and educational sphere", PF-5953 of March 2, 2020 "On the development of the Republic of Uzbekistan for 2017-2021" Decrees "On the state program for the implementation of the Year of Science, Enlightenment and Digital Economy", PK-2855 dated

¹ Mirziyoev Sh.M. Completion of the main work carried out in 2017 and the Address on the most priority areas of socio-economic development of the Republic of Uzbekistan in 2018. <https://president.uz/uz/lists/view/3377>

March 27, 2017 "Imam Bukhari International Research Center under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan" Resolutions of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan dated June 23, 2017 No. PK-3080 "On measures to establish the Center of Islamic Civilization in Uzbekistan under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan" and the Resolution of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan dated November 1, 2018 Implement the tasks set out in the Resolution "On support measures" This dissertation serves to a certain extent in research.

The relevance of the research to the priorities of the development of science and technology of the Republic of Uzbekistan. The dissertation is carried out in accordance with the priority direction of the development of science and technology of the republic I. "Spiritual, moral and cultural development of a democratic and legal society, the formation of an innovative economy."

Level of study of the problem. The life and scientific legacy of Abu Hafs Nasafi are being studied with great interest by Western researchers. In particular, Western scientists F. Mueller, M. Sister, I. Goldzier, T. Scholars such as Neldeke, F. Danny, J. Wansburg, R. Martin, and A. Rappin² have conducted research on the works of Umar Nasafi and his place in Islam in their scientific research on the interpretations and commentators of Mowarounnahr.

Also, such orientalist of the Commonwealth of Independent States as K. Koshtaleva, M. Piotrovsky, A. Borovkov, E. Rezvan, S. Kamilev, FI Abdullaeva, T. Ibragim³, who carried out research on the study of the Koran, and studied the scientific heritage of the commentators of Mowarounnahr in the field of commentary.

The study of Abu Hafs al-Nasafi's work, al-Taysir fi-t-tafsir, dates back to the early days of the Orient. Information about the life and work of Abu Hafs Nasafi in the Middle Ages were given by Eastern scholars Abu Sa'id Samani (d. 1677), Abdul Qadir Qurashi (696 / 1297-775 / 1373), Hafiz ibn Najjar (578 / 1183-643 / 1245), Ibn Hajar (773 / 1372-852 / 1449), Hafiz al-Dhahabi (673 / 1274-748 /

² Muller F.M. The sacred books of the East. Volume VI. The Qur'an. Translated by Palmer E.H. Motilal Banarsidass; Muller F.M. The sacred books of the East. Volume IX. The Qur'an. Translated by Palmer E.H. Motilal Banarsidass; Sister M., Metaphern und Vergleiche im Koran. Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde genehmigt von der Philosophischen Fakultät der Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin. - Berlin, 1931. p. 362; Goldzier I. Islamic Interpretation / Arabic Translation and Commentary by Abdul Halim Najjar. - Cairo, 1955; Neldeke T. History of the Qur'an / Arabic translation and commentary by J. Tomar. - Beirut, 2004; F.M. Denny, "The meaning of ummah in the Qur'an", History of Religions, XV, 1975; Wansbrough J. Quranic Studies: Sources and Methods of Scriptural Interpretation. - Oxford, 1977; Martin R.C., "Understanding the Qur'an in text and context", History of Religions, XXI / 4, 1982; Rippin A., "The Qur'an as literature: perils, pitfalls and prospects," British Society of Middle Eastern Studies Bulletin. - London, 1983;

³ Kashtaleva K.S., "Terminology of the Koran in a new light", Reports of the Academy of Sciences of the USSR. Oriental Studies, 1928; Kashtaleva K.S. "Imitations of the Koran" by Pushkin and their primary source // Notes of the College of Orientalists at the Asian Museum of the Academy of Sciences of the USSR / 1930; Piotrovsky M.B., Quranic legends. - Moscow, 1991; Frolov D.V. Muslim exegesis and the Koran // East, 1992, No. 6. - P. 73-88; Borovkov A.K. Vocabulary of Central Asian tefsir XII-XIII centuries. - M.: Publishing house of oriental literature, 1963; Rezvan EA, "Adam and banu adam in the Koran (to the history of the concepts of "the first man" and "humanity")", Islam. Religion, society, state. - Moscow, 1984; Kamilev S.Kh To the interpretation of the Quranic terms kyst and adl // Socio-political representations in Islam. History and modernity. - M., 1987. - P. 101-102; Abdullaeva F.I. Persian Quranic exegesis. - St. Petersburg, 2000; Ibrahim T.K. The Koran on Spiritual Pluralism // Comparative Philosophy in the Context of Cultural Diversity. - M., 2004. - P. 218; Rezvan E.A. Quran and its interpretations (texts, translations, commentaries). - M., 2005.

1348), Qasim ibn Qutlub (802 / 1399-879 / 1474), Jalaliddin Suyuti (849 / 1445-911 / 1505), Mahmud ibn Sulayman al-Kafavi (926 / 1519-990 / 1582), Haji Khalifa (1017 / 1609-1068 / 1657), and Abdulhay Laknavi (d. 1304/1886)⁴.

Scholars such as Dr. Yahya Faqih, Humayra Aisha Arslanturk, Ahmad Balaban, Mahir Adib Habbush, Jamal Abdurrahim Faris, and Fadi Maghribi, as well as Arab and Turkish scholars, have also commented on Umar al-Nasafi's *al-Taysir fi-t-tafsir*. Abdurahman Khomeini, Ali Abdulfattah Maghribi, Muhammad Abu Aliazid Mahdi gave information about the scholars who made a contribution to the history and development of the Hanafi-Moturidi doctrine. Muhammad Abu al-Yazid⁵ analyzed the mystical views of Mahdi Nasaf.

In Uzbekistan, a number of studies have been conducted concerning Abu Hafs Nasafy. In particular, researchers such as U. Uvatov, D. Rahimjonov, S. Muhammadaminov, A. Allakulov⁶ spoke about the views of the scholar on hadith, jurisprudence and belief. In addition, scholars, commentators and their works living in Movarounnahr were read by M. Khairullaev, A. Saidov, R. Obidov, B. Abduhalimov, Z. Islamov, O. Buriev, A. Muminov, Z. Munavvarov, N. Muhamedov, D. Mahsudov. . Babadjanov, Sh. Ziyodov, O. Koriev, I. Bekmirzaev, A. Scholars like Abdullayev⁷ have studied in part in their research.

⁴ Muhammadaminov S. Abu Hafs al-Nasafi's *Matla 'an-Nujum wa Majma al-Ulum* and its role in the development of Islamic sciences in Central Asia (late 11th - mid-12th centuries): history. nomz. dis. avtoref. - T. Own FA SHI, 2012. - 193 p. (Further: Muhammadaminov S. - Dissertation.).

⁵ Dr. Yahya Faqih. *Najmiddin Umar Nasafy. At-Taysir fi-t-afsir*. critical text. Dr. Muhammad Abdurahman Khomeini. *Ussul-d-din inda-l-imam Abi Hanifa*. - Riyadh: Doru-s-Sumayi, 1996. - 699 p. ; Aisha Khomeini Aslanturk. *Abu Hafs Umar Nasafi's At-Taysir fi-t-Tafsir*, a critical edition of *Surat al-Baqara*, a doctoral dissertation. Istanbul. 1995. - P. 500. ; Ali Abdulfattah Maghribi. *Imam Ahi Sunnah wa-l-Jamaa Abu Mansur al-Moturidi and Arahu-l-Kalamiya*. - Cairo: Maktabatu Wahba, 2009. - 455 p. ; Muhammad Abu Aliazid Mahdi. *Al-Ittijohu-s-Sufiya*. - Cairo: ad-Judiya, 2007. - 253 p.

⁶ УВАТОВ У. Allomals of the Kashkadarya oasis // Scientific-analytical information of Tashkent Islamic University. – Tashkent, 2005. - № 3. - P. 12-13; Rahimjonov D. The development of the science of hadith in Samarkand in the VIII-XII centuries (based on the work of Abu Hafs al-Nasafi "*Kitabu al-qand fi ma'rifati ulama Samarkand*"): history. candidate. dis. author's ref. - T. : TIU, 2003. - 14 p. ; Muhammadaminov S. Abu Hafs al-Nasafi's *Matla 'an-Nujum wa Majma al-Ulum* and its place in the development of Islamic sciences in Central Asia (late 11th - mid-12th centuries): Tar. candidate. dis. author's ref. - T. Фз FA SHI, 2012. - 193 p. (After that: Muhammadaminov S. - Dissertation.).

⁷ Great figures, scholars: (Famous thinkers and scientists of Central Asia) // Prepared and edited by MM Khairullaev. K. 2. - T. : A. Qodiri People's Heritage Publishing House, 1996; Saidov A., Ishakov S. *Hafizad-din Nasafi* // In defense of the law.– Tashkent, 2001. - № 2.– P. 23-25; Обидов Р. Spiritual and historical significance of the Qur'an. - T. : Tashkent Islamic University, 2006. - P. 60-145; Обидов Р. The services of Central Asian scholars in the field of interpretation. - T. : Tashkent Islamic University Publishing and Printing Association, 2009; Our great allomas / Abduhalimov B. Islomov Z. and so on; H. C. Edited by Karomatov. - T. : Tashkent Islamic University, 2002; Buriev O. Hasanov M. *Khoja Muhammad Porso* // Famous Central Asian figures, scholars, writers / Collector and editor-in-chief: M. Khairullaev. Completed reprint. - Tashkent: People's Heritage, 2001; Spiritual stars: (Famous Central Asian figures, scholars, writers). - T. : A. Kodirmy People's Heritage Publishing House, 2001; Muminov A. The role and place of the Hanafi 'ulama' in the life of the central cities of Mawarannahr (II-VII / VIII-XII centuries): Diss. ... Doc. history. science. - T. : TIU, 2003; Abdullah Abdulhamid Saad. *Encyclopedia of Central Asian Scholars* / Edited by Z.I.Munavvarov. - T. : Imam Bukhari Republican Scientific-Educational Publishing Center, 2007; Muhammad N. Nasaf and Kesh allomas. - T. : Publishing and Printing House named after G. Gulom, 2006 - P. 51-54; Abul Barakat an-Nasafi and his work "*Madarik at-Tanzil and the truth at-Tawil*" (monograph) / D. Mahsudov; Editor-in-Chief: Z. Islamov. - T. : "*Movarounnahr*", 2014; Бабаджанов Б. *Islam and Philosophy: Interpretations of the Qur'an, Commentary Recitation Science* // Treasury of Oriental Manuscripts. Institute of Oriental Studies named after Abu Rayhan Beruni of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan. - Tashkent: UNESCO, 2012. - P. 57-61; Ziyodov Sh., Koriev O., Bekmirzaev I. The Hanafi doctrine in the development of Islamic sciences in Transoxiana. - T. : Science and Technology, 2012; Abdullaev A. The place of Abul Lays as-Samarkandi in the interpretation of Transoxiana: Tar. fan. name. ... Diss. author's ref. - T. : TIU.

Although the above-mentioned researches have carried out extensive research on the life of the scholar, his aqeedah, jurisprudence and hadith on his scientific activity, the work on his commentary on al-Taysir fi-t-tafsir is still being done in a complex way. For this reason, it is necessary to explain in detail the contribution of a scholar to the field of interpretation and to prove it on the basis of scientific evidence.

Relation of the topic of the dissertation to the plans of research work of the higher education institution where the dissertation was completed. The dissertation was written within the framework of the "Program of measures to improve the field of Islamic studies" of the Research Plan of the International Islamic Academy of Uzbekistan for 2019-2025.

The purpose of the research is to reveal the role of Abu Hafs Nasafi's work "Taysir fi-t-tafsir" in the commentary of Movarounnahr and its peculiarities.

The research tasks are as following:

Expansion of the types of commentary and commentators in Movarounnahr in the X-XII centuries;

To analyze the activity of Abu Hafs Nasafi as a commentator on the basis of his works;

Indicate the factors that led to the writing of Taysir fi-t tafsir;

Identification of manuscripts of "Taysir fi-t-tafsir" in the world funds and their codicological description from the point of view of source studies, Islamic studies;

Comparing the interpretation of the issues in the book with the books of Ahl as-Sunnah scholars;

Apply the information presented in the work as a solution to many problems today and reveal its scientific essence in a modern way;

Comparison of the work with the books of commentary written at that time;

It is on the basis of this work to give views on the verses of the Qur'an that are currently being misinterpreted and to refute various ideological ideas.

The object of the research was taken as Abu Hafs Nasafi's Taysir fi-t-tafsir.

Subjects of the research are Abu Hafs Nasafi's method of writing al-Taysir fi-t-tafsir and the importance of the work in terms of narrative, intellectual and figurative interpretation.

Research methods. The dissertation uses research methods such as complex approach, dialectical, historical, logical, analysis and synthesis of scientific knowledge, comparative analysis and codicology.

The scientific novelty of the research is as follows:

Improving the method of tafsir of the commentators of Movarounnahr, Abu Hafs Nasafi in his work "at-Taysir fi-t-tafsir" reveals that he laid the foundation for a unique style in the science of tafsir by listing 100 names of the Qur'an separately and quoting the number of words and letters in each surah;

In order to elucidate the aspects not mentioned in Abu Hafs al-Nasafi's *Zillatu-l-qari* ("Mistakes in the recitation of the Qur'an") and *al-Akmalu-l-atwal*, written in the 11th century in Movarounnahr to improve the knowledge of the Qur'an, *Taysir fi-t-tafsir* and proved to be the basis for the development of this field in the region;

Abu Hafs al-Nasafi, who mastered all the sciences necessary for a commentator to develop the views of the Moturidi doctrine, which had a strong influence in the region, and to explain the content of the Qur'anic verses, moderately interpreted the verses and prevented fanaticism and various misinterpretations. based on the fact that it can be a suitable solution even in an era of globalization and the rise of various ideological threats;

According to a study of manuscripts in the world's collections, Abu Hafs al-Nasafi summarized all his works on Islamic sciences, in particular fiqh, aqeedah, tafsir, hadith, puberty, and mysticism, in *al-Taysir fi-t-tafsir*. was also recognized by scholars of the time.

The practical results of the research are as follows:

The study contributes to the development of the field of interpretation in the XI-XII centuries in Transoxiana, along with the narrative and intellectual forms of interpretation, the method of sign interpretation was widespread and Abu Hafs Nasafi as a commentator with his own views;

The work contains information about the verses of the Qur'an, the types of recitation, the types of recitation that are nasih, mansuh, muqam, mutashabih and mutawatir;

verses on jurisprudential and doctrinal rulings and their analysis, as well as scientific evidence to substantiate the inaccuracy of the documents they present for their claims by today's erring scholars.

Reliability of the research results. In the study, the main fund of the Department of Manuscripts of the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan "*Taysir fi-t-tafsir*" acap3231, №5265, №3164, №4789, №784iya, ba38450, №38450 It is based on the comparative use of the following copies, the research is based on the methods of objectivity, objectivity, history, the conclusions and recommendations of the study are put into practice.

The scientific and practical significance of research results. The scientific significance of the research lies in the fact that the historical, social, and bio-bibliographic data collected by Abu Hafs Nasafi in the history of the science of Qur'anic exegesis and commentary have been brought into scientific circulation.

The results of the research were presented in higher education institutions in the fields of "Religious Studies", "Islamic Studies", "Islamic Law", "Islamic History in Central Asia", "Textual Studies", "Source Studies", "Methodology of Islamic Law", "Fundamentals of Islamic Law", "Movarounnahr" Improving the content of basic and special courses, such as "History of Uzbekistan", is of practical importance in enriching the pedagogical process with new information. This dissertation is one of the first studies on the role of Abu Hafs Nasafi in the field of tafsir, who made a significant contribution to the development of the

science of tafsir in Transoxiana. This research and its results will serve as a basis for further scientific research on the history of the development of Quranic studies and commentary in the region.

Implementation of research results. On the basis of the proposals developed for the study of the source study of the work “al-Taysir fit-tafsir” by Abu Hafs Nasafi:

Improving the method of tafsir of the mufasssirs of Mawarannahr, Abu Hafs Nasafi in his work “al-Taysir fit-tafsir” listed 100 names of the Quran separately. The scientific novelty of the fact that he founded a unique style in the science of tafsir, citing the number of words and letters in each sura was used in the textbook “Methods of Tafsir”. (Reference of the Committee on Religious Affairs under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan No. 5107 of October 12, 2020). As a result, the expression of new views in this area became relevant in conveying pure Islamic enlightenment to the people;

The scientific novelty of that the the work “al-Taysir fit-tafsir”, which was considered perfect in the science of tafsir, and laid the foundation for the development of this field in the region was written in order to elucidate the aspects not mentioned in Abu Hafs al-Nasafi’s “Zillatul-qari” (“Mistakes in the recitation of the Qur’an”) and “al-Akmal al-atwal”, written in the 11th century in Mawarannahr to improve the knowledge of the Qur’an was incorporated into the content of the textbook “Recitation of the Qur’an and the Science of Tajweed”, prepared on the basis of the order. (Reference of the Muslim Board of Uzbekistan No. 13 of October 13, 2020). As a result, research results, suggestions and recommendations, as well as scientific conclusions about the types of recitations in the work and their reading among the imams were used in advocacy work;

Abu Hafs al-Nasafi, who mastered all the sciences necessary for a mufasssir, interpreted the verses in a moderate manner in developing views of the doctrine of Maturidiyya that had a strong influence in the region and in revealing the essence of the doctrinal verses in the Qur’an. He prevented bigotry and various misinterpretations. At the same time, the views expressed in the tafsir can be an appropriate solution to the problems of today’s globalized world and the era of growing ideological threats. These information was used in the book “Maturidiya School of Theology in Mawarannahr” prepared by order by the Imam Bukhari International Research Center under the Cabinet of Ministers. (Reference No. 02/297 of October 12, 2020 of the Imam Bukhari International Research Center). As a result, it has played an important role in overcoming the negative effects of “popular culture” aimed at filling the minds of young people with various alien ideas on the basis of the scientific heritage of ancestors;

According to the conclusions of study of manuscripts in the world’s collections, Abu Hafs al-Nasafi summarized the essence of all his works on Islamic sciences, in particular fiqh, aqeedah, tafsir, hadith, balagha, and tasawwuf, in his work “al-Taysir fit-tafsir”. It was also recognized by scholars of the time. This scientific novelty was used to enrich the content of the book “Life and Scientific Legacy of Abu Muin Nasafi”, prepared on the basis of the order. (Imam Tirmidhi International Research Center, Reference No. 105 of June 24, 2020). As a result,

the conclusions in Abu Hafs Nasafi's tafsir and his views on tasawwuf in this work were widely used in the scientific work of the Imam Tirmidhi International Research Center.

The approbation of research results. The results of the study were tested in a total of 11, including 6 national and 5 international conferences.

Publication of the research results. In 18 scientific works on the topic of the dissertation, including 9 articles in the recommended publications of the main results of doctoral dissertations of the Higher Attestation Commission of the Republic of Uzbekistan, including 7 in national and 2 foreign scientific journals.

The structure and scope of the dissertation. The dissertation consists of an introduction, three chapters, a conclusion, a list of references and appendices. The volume of the dissertation is 150 pages.

THE MAIN CONTENT OF THE DISSERTATION

In the introductory part, based on the relevance of the chosen topic, the goals and objectives of the research, the object of study and the subject are defined. The relevance of the research to the priorities of science and technology, the scientific novelty and practical results of the work are presented. Based on the reliability of the results obtained, their theoretical and practical significance is revealed. Information on the implementation of the results of the study, the approbation of the work, the results, the published work and the structure of the dissertation.

The first chapter of the dissertation, entitled "**Scientific and Theoretical Foundations of the Study of the Scientific Legacy of Abu Hafs Nasafi**", focuses on the interpretation of the verses of the Qur'an in the region, as well as the interpretation of gestures along with the narrative and intellectual interpretation.

In the sources on the sciences of the Qur'an, the scientific terms for such commentaries are al-Tafsir al-Bashari, Al-Tafsir al-Bayani, Tafsir al-Tafsir, Tafsir al-Tafsir, Tafsir al-Tafseer. (Tafsir al-Ramani), Al-Tafsir al-Arfaani (Tafsir al-Arfani), Tafsir al-Ruwahi (Spiritual Tafsir) and Al-Tafsir al-Hahrafi (Tafsir al-Hurafi) are mentioned in the Qur'an⁸. In the early days of Islam, all verses were interpreted without interpretation, but with several meanings. The Qur'an was revealed in Arabic because it was easy to understand. With the expansion of Islam and the conversion of non-Arabs to Islam, it became a little difficult to understand the meaning of the verse. As a result, the Companions to some of them, the meaning of which was apparently incomprehensible.

Historically, there have been negative views on sign interpretation, mainly those that are incompatible with Islam. As a result, rules of sign interpretation have been developed to prevent misinterpretation of verses. Scholars such as Hujviri, Hakim Termizi, Najmiddin Kubro, Kamoliddin Abdurazzaq Qashi, who have mastered the science of Shari'a and Tariqah, have written in the region on the basis of these rules and conditions. This, in turn, led to the figurative interpretation of

⁸ Jafar Sodiq. Haqiq-t-tafsir and misbohu-sh-sharia. Ali Ziwari research. Beirut: Muassasatu Izzuddin Press, 1993. - P. 53.

the verses in the Central Asian region, along with narrative and intellectual interpretations. Omar Nasafi chose a unique style in the field of tafsir and acted as a chain between the commentaries written before and after him. According to the results of the research, the scholar has three works on the science of commentary, which are as follows:

The first is that al-Akmal al-Atwal is a comprehensive commentary in four volumes⁹. Researchers have cited al-Nasafi's book, Taysir fi-t-tafsir, as a single work. Muhammad Taqi Donish Sarze and Ahmad Munzawi also supported this view¹⁰. However, the scholar's work, Taysir fi-t-tafsir, is a separate book on the science of tafsir and tafsir.

The second, Tafsiri Nasafi (Nasafi Tafsiri), is a Persian translation of the meanings of the Qur'an prepared by the Iranian scholar Azizullah Juwayni and published in Tehran in 1998¹¹. Three copies of it, which are in the manuscript collections of Mashhad, Afghanistan and Turkey, have been comparatively studied and recently published. At the end of the book, it is stated: "The commentary of Mufti of mankind Abu Hafs Nasafi by Yar Ali Tabrizi was copied in 890/1485 in" Madrasatu-sh-sharifiya "in Herat." It is limited to the translation of the meanings of the verses and does not interpret a single verse. A manuscript copy of the book is kept in the Atif Afandi Library in Istanbul under number 3245. The total volume of the manuscript is 604 pages¹². A study of the publication shows that the commentary is a major work written in Persian for the local population.

Thirdly, Taysir fi-t-tafsir is a source of commentary on the Qur'an, one of the most widely used works in the field of Moturidism and Hanafi, and one of the most important works in understanding the jurisprudential and ideological aspects of the verses. The Manuscripts Fund of the Abu Rayhan Beruni Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan contains seven copies of this work¹³. In the process of researching the manuscript and the copies preserved in the world's collections, it became clear that the work is of great importance in the interpretation of Transoxiana. Unlike other interpretations, the work uses a different style of interpreting the verses. When interpreting a surah in the Qur'an, the scholar first gives detailed information about it, such as the Makkah or culture, the hadiths about the virtue of the surah, the number of letters in the verses, the reason for its revelation, its other names, the rules of interpretation of the doctrinal and jurisprudential narrations.

The second chapter of the dissertation, entitled "**Codicological features of Abu Hafs Nasafi's work 'Taysir fi-t-tafsir'**" contains copies of this work in the manuscript collections of Uzbekistan and the world, as well as different aspects of

⁹ Ismail Bosha Baghdadi. Hadithu-l-orifin asmau-l-author and asoru-l-musannifi. Istanbul. Vakolatu-l-maorif jalila. 1951. V. I. – P. 783. (Further: Baghdad. Hadithu-l-Arifin Asmau-l-Mu'allimin).

¹⁰ Catalog of microfilms of the Central Library and the Master Center of the University. Compiled by: Muhammad Taqi Donish Sarze. - Tehran, (year of publication not specified). - P. 249; Catalog of copies of the Persian script. Compiled by: Ahmad Munzawi. - Tehran, 1348/1929. - V. I. - P. 19.

¹¹ Abu Hafs Nasafi. Nasafi's commentary. According to Dr. Azizullah Juwayni. Publications of Iranian culture. 2-year, 1356 (hereafter: Nasafi. Tafsiri Nasafi).

¹² Abu Hafs Nasafi. Al-Kand is mentioned by the scholars of Samarkand. - P. 22.

¹³ Manuscript of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan: R: 5265, 3164, 4789, 3150, 7124, 11922; Skilled Adib Habbush research. - V. 1. P.24.

them. In the Manuscripts Department of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan there are copies of the work stored under the numbers R: 3150, 3164, 5265, 4789, 7124, 11922. Based on the scientific analysis of these manuscripts, it was determined that some of the above copies were not preserved in full. Although all the copies have been compiled and studied comparatively, they do not cover the full interpretation of the Qur'an. This is because from verse 10 of Surat ar-Ra'd 3150 to Surat an-Nur, from Surat Yunus 3164 to verse 47 of Surat an-Nahl, from Surat Yusuf 3231 to Mursalat, from Surat al-Ahzab 4789 It includes the part from Najm 5265 to Surat al-Fath. It can be concluded that al-Taysir fi-t-tafsir consists of 23 hundred works, which do not contain commentaries on Surahs Al-Baqarah, Al-Imran, Maidah and An'am.

There are 97 copies of the work in the world's manuscript collections, including in Saudi Arabia, the United Arab Emirates, Iran, India, Turkey, Bosnia, Germany, Ireland, and the United States. The Sulaymaniyah Manuscripts Fund in Istanbul alone has 72 copies of At-Taysir fi-t-tafsir, 15 of which are in full.

Abu Hafs al-Nasafi used the most authoritative sources in the field of commentary in writing his work. In particular, Abu Ubaydah, Ma'mar ibn Musannah's (110 / 728-824 / 209)¹⁴, Majazu-l-Qur'an (Majaz in the Qur'an), Imam Farro's (144 / 761-207 / 822)¹⁵, Ma'ani-l-Qur'an (Qur'anic meanings), Abu Muhammad Abdullah ibn Muslim Qutaybah's (d. 276/889)¹⁶, "The Problem of Translation of the Qur'an" (The Interpretation of Difficult Places of the Qur'an) and "The Stranger of the Qur'an" (The Miracle of the Qur'an), Ibn Jarir Tabari's (225 / 839-310 / 922)¹⁷ "Jameu-l-bayan fi tafsiri-l-Qur'an" (a complete explanation of the interpretation of the Qur'an), Salabi's (waf. 445/1053)¹⁸ "al-Kashf wa-l-bayanu- t-tafsiri-l-Qur'an" (Explanation and Explanation of the Qur'an) by Abu Mansur Moturidi (257 / 870-333 / 944) 911-375 / 985) "Bahru-l-Ulum" (Sea of Knowledge), Abdulkarim Qushayri's (376 / 986-466 / 1073)¹⁹ "Latoifu-l-isharat" (Beautiful instructions) were used as a source.

The scholar's work, al-Taysir fi-t-tafsir, was the source of his later works. In particular, Alouddin Bukhari's (779 / 1377-841 / 1438) "Kashful Asror" (Revelation of Mysteries), Alloma Tibi (d. 743/1342) in his poem "Kashshaf", Ibn Kamal Bosha's (d. 942/3) Tafsir Ibn Kamal Bosha "and" Arbainiyyat" (Collection of Forty Hadiths) by Imam Alusi (1217 / 1802-1270 / 1853) "Ruhu-l-ma'ani fi tafsiri-l-Qur'an-l-azim was-sab'il masoniy" (Explaining the truth of meanings in

¹⁴ For the life and works of Muqatil ibn Sulayman Samarkand. ad-Dawudiy, the same work., Zh. 2. P. 326-328; az-Zirikli, the same work., V. 7. P.191; Ruby Hamawi. Mujamul udabo. V. 9. P.154-163.

¹⁵ Shamsiddin Zahabi. Siyar alomi-n-nubalo. G.1. - B. 119. Abdurahim Ismaili. Meaning-l-Qur'an li-l -Farro. - P. 18.

¹⁶ See Abdullah ibn Muslim for the life and works of Qutayba. ad-Dawudiy, the same work., Zh. 1. P. 251-252; Ibn Halliqan, The same work, V.2. P. 246; Ibn al-Imad, that work., V. 2. P. 169; az-Zirikli, the same work., V. 4. P.280.

¹⁷ Shamsiddin Zahabi. Siyar alomi an-nubalo. V.14. - P. 267-282. Ruby Hamawi. Mujamul udabo. V.6. - P. 2458. Farooq Omar Fawzi. Al-waraqatu wa'l-waraqina fi tarikhil islami. V.7. - P. 187. Dr. Muhammad Zuhali. Imam Tabari. - P. 71.

¹⁸ Yaqut says in his book Mujamul Udaba: "Abu Ishaq al-Salabi was a muqri, a writer, a preacher and a trustworthy narrator, and he possessed many classifications." One of his most famous works is Al-Arais fi Qisas al-Anbiya. He can be called As-Sa'dabi or As-Sa'alibi, which means his nickname, not his surname. Rahmatullo Obidov. The sciences of the Qur'an and tafsir. - Tashkent. - P. 108.

¹⁹ For the life and works of Abdul Karim al-Qushayri, see. Kahkhola, Usha Asar., V. 6. - P.77; az-Zirikli, the same work, 3/346; Ibn Halliqan, The same work, V. 1. - P.299.

the interpretation of the Qur'an and Surat al-Fatiha), Ismail Haqqi's (Ruh al-Bayan) (1063 / 1653-1137 / 1725), Ibn 'Abidin (1197 / 1776-1252 / 183).) In works such as "Raddul mukhtor ala durri-l-mukhtor" there are many narrations from "at-Taysir fi-t-tafsir".

In the third chapter of the dissertation, entitled **"The Importance of Taysir fit-tafsir in Modern Religious and Enlightenment Life,"** suicide, family divisions, popular culture, and long-standing grievances have become one of the global problems. Abu Hafs al-Nasafi's Taysir fi-t-tafsir is of great importance in the formation of immunity against destructive ideas.

One of the problems in Abu Hafs al-Nasafi's Taysir fi-t-Tafsir is that family divisions are also mentioned. In this interpretation, the family will prosper if you live in goodness with them. If you do not like them, perhaps Allah will do many good things for you that you do not like. the first, good manners, the second, sweet words, and the third, wealth”²⁰.

As evidence, Abu Mansur al-Moturidi said: Abu Hafs al-Nasafi, in his book Taysir fi-t-Tafsir, elaborated on the jurisprudential and mystical aspects of the verses, as well as the ideological rulings. Focusing on the concept of Istivo, which is widespread among Muslims today and causing a great deal of controversy.

In particular, the Moturidis and the Ash'arites accepted the verse in this way without saying anything else about believing in the appearance of the verse. However, the later scholars interpreted the verses in order to follow the appearance of the verses, to develop a direct understanding of them, and to stop the proliferation of various ideas that are unworthy of the essence and attributes of Allah. Abu Hafs al-Nasafi interpreted all the verses in the work with the word "istiva" not as "sitting" or "taking up space," but as "possession," "taking action," and "enclosing."

In his book Taysir fi-t-Tafsir, Abu Hafs al-Nasafi also quoted moderate views on mysticism. According to Alloma, the meanings of the Qur'an can be understood through the words of those who have earned the love of Allah and attained the level of enlightenment. The scientist was aware of the importance of the science of mysticism in human life and worked tirelessly to keep it clean and to remove anything that contradicted his teachings. For this reason, Abu Abdullah Harith ibn Asad Muhasabi (d. 243/857), Abu Zakariya Yahya ibn Mu'adh ibn Ja'far al-Razi (d. 258/872)²¹, known in the Islamic world as the scholars of Shari'ah and Sufism in al-Taysir fi-t-tafsir, , Abul Hasan Sirri Ibn Mughallis Siqati (d. 253/867)²², Abu Bakr al-Warraq (d. 244/854)²³, Bassam ibn Abdullah al-Iraqi (d. 150/767)²⁴,

²⁰ Translation and Interpretation of the Meanings of the Holy Quran // Translation and Commentary by Abdulaziz Mansur. - Tashkent: Tashkent Islamic University, 2006. – P. 24.

²¹ He is one of the most famous sheikhs of Sufism and has many advices on spiritual education. He traveled to Balkh, then returned to Nisabur, where he died. See; Ibn Halliqan. Wafiyatu-l-ayan. V. 6. – P. 165-167.

²² For information on the life of the Syrian Sakati, see Ibn al-Imad. Tribes from-zahab min news from-zahab. V. 2. – P. 127; al-Khatib Baghdadi. History of al-Baghdad. V. 7. – P.187; Sulami. Tabaqat as-Sufiya. – P. 48; az-Zirikli. Al-Alam. V. 3. – P. 82.

²³ For information on the life of Abu Bakr Warraq, see: Kakhala, see that work, V. 11. – P. 97; as-Sulami. Tabaqat al-Sufiya. – P. 221-223; Ascalony. Hulyatu al-Awliya. Beirut 1986, V.1. – P. 12-23.

²⁴ For information on life in Iraq, see Asqaloni. Tahzib at-Tahzib. V. 1. - P. 380; Zahabi. Mezon al-I'tidal. V. 1. - P. 308

Ruwaym ibn Ahmad ibn Yazid (d. 3330/941).)²⁵, Abu Uthman Hiri (d. 298/910)²⁶, Abu Muhammad ibn Ali Wasiti (d. 431/1040)²⁷, Abu Sulayman Dawud ibn Nasr Tay (d. 165/781), Ahmad ibn Muhammad Nouri (d. 295/908).)²⁸ quoted from scholars such as. Sahl ibn Abdullah al-Tustari (200 / 818-283 / 896) and Muhammad ibn Ali al-Tirmidhi (/ 820-320 / 869) cited the views of scholars as evidence²⁹.

He used the terms "truthful", "enlightened" or "true scholars". In addition to Sufism, the sciences of "patience", "thanksgiving", "enlightenment", "virtue", "consent", "pleasure", "certainty", "discourse", "observation", "import", "law" and "truth" also provided information on the terms.

CONCLUSION

From the research and analysis carried out in the framework of the goals and objectives of the dissertation, the following conclusions were drawn:

1. The great scholars of the Islamic world in the XI-XII centuries, such as Imam Moturidi, Abu Yusr Pazdavi, Abu Hassan Ali ibn Muhammad Nasafi, Abu Mu'in Nasafi, and others. caused.

2. Abu Hafs Nasafiy, who grew up on the basis of the scientific environment of scholars in Nasaf and Samarkand, also played an important role in the long-standing spread of Moturidi teachings and the Hanafi school of jurisprudence in the region. The scholar made a scientific and comparative analysis of the works written up to his time, on the basis of which he wrote high-level works in the fields of jurisprudence, hadith, aqeedah, tafsir and mysticism, which are used as the main sources in the Islamic world. This acted as a bridge in the region for the transmission of ideological and fiqh rulings in its purest form to the next generation.

3 In the introductory part of the work, he mentions 100 names of the Qur'an, his views on tafsir and tawil, the hadiths about the virtue of the surah, how many verses and how many letters each sura consists of, It embodies the lexical and terminological meanings of a word, and has a unique style due to its wide range of knowledge and events.

4. Abu Hafs al-Nasafi wrote Taysir fi-t-tafsir at the end of his life in Samarkand in 537 AH and 1142 AD. The scholar used Arabic and Persian in writing this work. The Manuscripts Fund of the Abu Rayhan Beruni Institute of Oriental Studies under the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan has a total of seven copies of the work, numbered 3150, 3164, 3231, 4789, 5265, 7124, 11922.

²⁵ For information on the life of Ruwaym ibn Ahmad ibn Yazid, see: Zirikli. al-Alam, V. 3. – P. 37; Sulami. Tabaqat al-Sufiya. – P.180.

²⁶ For information on Hiri's life, see Sulami. Tabaqat al-Sufiya. –P.170; Ibn al-Imad. V. 1. – P. 230.

²⁷ For information on the life of the vehicle, see: Zirikli. Al-Alam. V. 6. – P. 275; Khatib Baghdadi. History of al-Baghdad. V. 3. –P. 95; Ibn Jazari. Ghoyatu an-Nihaya. V. 2. – P. 199.

²⁸ For information on Nuri's life, see Sulami. Tabaqat al-Sufiya. – P. 164; Laughter. Mjam al-Muallim. V. 2. – P. 166.

²⁹ A copy of Turhan Sultan, kept in the Sulaymaniyah Manuscripts Fund. R. 4, 9, 56, 83.

5. One of the world's rare sources of manuscripts is the Sulaymaniyah Manuscripts Fund of Turkey, which has 72 copies of Taysir fi-t-tafsir by Abu Hafs Nasafi, including a copy of the manuscript and a copy of the manuscript.

6. Abu Hafs al-Nasafi's commentaries include Muqatil ibn Sulayman al-Samarkandi's Tafsir al-Muqatil ibn Sulayman, Abu Ubaydah's Ma'mar ibn Musannah's Majazu al-Qur'an, Imam Farro's Ma'ani al-Abdul Qayn, Abu Qur'an. Tawilu-l-mushkil-l-Qur'an", "Tawilat Ahl al-Sunnah "by Abu Mansur Moturidi and" Bahru-l-Ulum "by Abu Lays Samarkand. The scholar examined the narrations in these works from all angles and then quoted them in his book.

7. The mystical meanings of the verses in almost a third of Taysir are explained in the book Lataif Isharat by Imam Qushayri, which also reveals the inner and figurative aspects of the verses of the Qur'an. When referring to the reason for the revelation of the verse, ' Abu Hafs al-Nasafi referred to the fact that he used the words "fanazalat," "faanzala," or "faunzila," which are clearly expressed in this regard, and to take into account the reasons for his neglect.

8. The style of the commentator is to quote all the types of recitation of a word in the verse, as well as to recite the mutawatir recitations. Sometimes the term is used in the form of qiraat types (qora ammatul qiraa) or (hiya qiraatul amma) to refer to the unity of the imams regarding mutawatir recitations. If the scholar refers to Imam al-Naafi and Abu Ja'far in the phrase "Ahl al-Madinah" (the reciters of Madinah), Imam al-'Asim, al-Hamza and al-Qisa'i in the phrase "the people of Kufa" (recited by the people of Kufa). He chose a unique style of interpretation, using the word "qurro" (qori) in reference to its owners.

Based on the results and conclusions of the research, the following suggestions and recommendations were made:

1. Publication of a textbook "Methods of teaching the science of tafsir in Movarounnahr" for Quranic studies taught in higher and secondary special educational institutions under the auspices of the Muslim Board of Uzbekistan;

2. Preparation of a monograph entitled "Movarounnahr commentators and their place in regional commentary" in order to deeply study the commentators and their works from Movarounnahr and to disseminate them to the general public;

3. A copy of a manuscript and a manuscript copy of a treatise on "al-Wasiyyah" in Turkey, which embodies the moderate mystical views of Abu Hafs Nasafi and is written as an exhortation to his son in order to spread the misconceptions of Sufism.

**НАУЧНЫЙ СОВЕТ DSc 35/30.12.2019.IsI/Tar/F.57.01 ПО
ПРИСУЖДЕНИЮ УЧЕНЫХ СТЕПЕНЕЙ ПРИ
МЕЖДУНАРОДНОЙ ИСЛАМСКОЙ АКАДЕМИИ УЗБЕКИСТАНА**

МЕЖДУНАРОДНАЯ ИСЛАМСКАЯ АКАДЕМИЯ УЗБЕКИСТАНА

МУРАТОВ АБДИШУКУРЖОН АБДИКАДИРОВИЧ

**ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ
"ТАЙСИР ФИ-Т-ТАФСИР" АБУ ХАФСА НАСАФИ**

24.00.02 – Корановедение. Хадисоведение

**АВТОРЕФЕРАТ ДИССЕРТАЦИИ ДОКТОРА ФИЛОСОФИИ (PHD)
ПО ИСЛАМОВЕДЧЕСКИМ НАУКАМ**

Ташкент-2021

Тема диссертации доктора философии (PhD) по исламоведческим наукам зарегистрирована в Высшей аттестационной комиссии при Кабинете Министров Республики Узбекистан за номером B2018PhD/Is7.

Диссертация выполнена в Международной исламской академии Узбекистан.

Автореферат диссертации на трех языках (узбекском, русском, английском (резюме)) размещен на веб-странице Научного совета (www.iiu.uz) и на Информационно-образовательном портале «Ziynet» (www.ziynet.uz)

Научный руководитель

Исламов Захид Махмудович
доктор филологических наук, профессор

Официальные оппоненты

Махсудов Давронбек Рустамович
доктор исторических наук, доцент

Лутфиллаев Хамидулло Муродиллаевич
кандидат исторических наук

Ведущая организация

**Международный научно-исследовательский
центр Имама Бухари**

Защита диссертации состоится «__» _____ 2021 года в _____ часов на платформе Головного научно-методического центра в виде онлайн заседания Научного совета DSc.35/30.12.2019.IsI/Tar/F57.01 при Международной исламской академии Узбекистана (Адрес: 100011, г. Ташкент, ул. А.Кадыри, 11, Тел: (99871) 244-00-56; факс: (99871) 244-00-65; e-mail: info@iiu.uz).

С диссертацией можно ознакомиться в Информационно-ресурсном центре Международной исламской академии Узбекистана (зарегистрирована за № ____). (Адрес: 100011, г. Ташкент, ул. А.Кадыри, 11. Тел (99871) 244-00-91; факс: (99871) 244-00-65; e-mail: info@iiu.uz).

Автореферат диссертации разослан «__» _____ 2021 года.
(реестр протокола рассылки № ____ от «__» _____ 2021 года)

Ш.А.Ёвкачев

Председатель научного совета
по присуждению ученых
степеней, доктор политических
наук, профессор

С.А.Рустамий

Ученый секретарь научного
совета по присуждению ученых
степеней, доктор
филологических наук, доцент

Н.А.Мухамедов

Заместитель председателя
научного семинара при Ученом
совете, по присуждению ученых
степеней, доктор исторических
наук, доцент.

ВВЕДЕНИЕ (доктор философии (PhD), аннотация диссертации)

Цель исследования. Выявить роль произведения Абу Хафса Насафи «Тайсир фи-т-тафсир» в тафсироведении Мавераннахра и его особенности.

Объект исследования. Труд Абу Хафса Насафи «Тайсир фи-т-тафсир».

Предметом исследования является метод описания Абу Хафса Насафи «Тайсир фи-т-тафсир» и важность произведения с точки зрения повествовательной, интеллектуальной и образной интерпретации.

Методы исследования. В диссертации используются такие методы исследования, как комплексный подход, диалектический, исторический, логический, анализ и синтез научных знаний, сравнительный анализ и кодология.

Научная новизна исследования заключается в следующем:

выявлено, что совершенствуя метод тафсира комментаторов Мавераннахра, Абу Хафс Насафи в своем труде «Тайсир фи-т-тафсир» раскрыл путем отдельного подсчета 100 названий и передачи количества слов и букв в каждой суре Корана;

доказано, что Абу Хафс Насафи классифицировал работу «Тайсир фи-т-тафсир», которая считается совершенной в науке тафсир, и, как оказалось, заложила основу для развития отрасли в регионе и прояснил аспекты, не упомянутые «Зиллату-л-кари» (Ошибки чтеца в Корана) и «Акмалу-л-атвале» Абу Хафса Насафи, написанные в 11 веке в Мавераннахре для научного познания Корана;

обосновано, что Абу Хафс Насафи, который овладел всеми науками, необходимыми комментатору для объяснения значения аятов Корана, умеренно интерпретировал аяты и предотвращая фанатизм и различные неверные толкования, что они могут быть подходящим решением даже в сегодняшнюю эпоху глобализации и роста различных идеологических угроз, а также разработать взгляды на доктрину мотуридизма, которые имеют сильное влияние в регионе;

было установлено, что согласно заключению, полученному в результате исследования рукописей в мировых фондах, что труды Абу Хафса Насафи по исламским наукам, в частности фикху, акиде, тафсиру, хадисам, балагат, суфизму обобщены и признаны учеными того времени в абстрактной форме в работе «Тайсир фи-т-тафсир».

Внедрение результатов исследования. На основе рекомендаций, разработанных по изучению источниковедческого исследования работы Абу Хафса Насафи «Тайсир фи-т-тафсир» внедрено:

выводы научного исследования о совершенствовании метода тафсира комментаторов Мавераннахра со стороны Абу Хафс Насафи в своем труде «Тайсир фи-т-тафсир», путем отдельного подсчета 100 названий и передачи количества слов и букв в каждой суре Корана были использованы в книге «Методы тафсир» (Акт №5107 от 12 октября 2020 г. Комитета по делам религий при Кабинете Министров Республики Узбекистан). В результате она сыграла важную роль в прояснении новых взглядов в этой области,

доведении до людей чистого исламского просвещения;

выводы о том, что Абу Хафс Насафи классифицировал работу “Тайсир фи-т-тафсир”, которая считается совершенной в науке тафсир, и, как оказалось, заложила основу для развития отрасли в регионе и прояснил аспекты, не упомянутые «Зиллату-л-кари» (Ошибки чтеца Корана) и «Акмалу-л-атвале» Абу Хафса Насафи, написанные в 11 веке в Мавераннахре для научного познания Корана, были использованы в составлении учебного пособия “Чтения Корана и науке о тажвиде” (Акт №2008 от 13 октября 2020 г. Духовного управления мусульман Узбекистана). В результате выводы исследования, предложений и рекомендаций были использованы в пропагандистской работе среди имамов;

выводы исследования о том, что Абу Хафс Насафи, который овладел всеми науками, необходимыми комментатору для объяснения значения аятов Корана, умеренно интерпретировал аяты и предотвращая фанатизм и различные неверные толкования, что они могут быть подходящим решением даже в сегодняшнюю эпоху глобализации и роста различных идеологических угроз, а также разработать взгляды на доктрину мотуридизма, которые имеют сильное влияние в регионе, были использованы в книге “Школа калама Мотуриди в Мавераннахре” (Акт №02/297 от 12 октября 2020 г. Международного исследовательского центра имени Имама Бухари при Кабинете Министров Республики Узбекистан). В результате он сыграл важную роль в преодолении негативного воздействия «массовой культуры» на основе научного наследия предков;

выводы заключения, полученного в результате исследования рукописей в мировых фондах, что труды Абу Хафса Насафи по исламским наукам, в частности фикху, акиде, тафсиру, хадисам, балагат, суфизму обобщены и признаны учеными того времени в абстрактной форме в работе “Тайсир фи-т-тафсир”, были использованы в подготовке книги “Жизнь и наследие Абу Хафса Насафи” (Акт №105 от 24 июня 2020 г. Международного исследовательского центра Имама Термизи). В результате данные, представленные в этом исследовании, в частности работа Абу Хафса Насафи по тафсиру, были широко использованы в научной деятельности Международного исследовательского центра Имама Термизи.

Апробация результатов исследования. Результаты исследования были представлены и апробированы на 5 международных и 6 национальной научно-практических конференциях.

Опубликованность результатов исследования. Всего по теме исследования опубликовано 18 статей, в том числе 9 статей (7 республиканских и 2 зарубежных журналов) в научных изданиях, рекомендованных к публикации основных научных результатов докторских диссертаций ВАК Республики Узбекистан.

Структура и объём диссертации. Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения, списка источников и использованной литературы, а также приложений. Объем диссертации 150 страниц.

ЭЪЛОН ҚИЛИНГАН ИШЛАР РЎЙХАТИ
LIST OF PUBLISHED WORKS
СПИСОК ОПУБЛИКОВАННЫХ РАБОТ

I бўлим (Part I; Часть I)

1. Мурадов А. «Ат-Тайсир фи илмит-тафсир асарининг юртимиз фондларида сақланаётган нусхалари // Мозийдан садо. Илмий-амалий, маънавий-маърифий журнал. 2020. – № 1. – Б. 29-31. (24.00.02; № 5)

2. Мурадов А. «Абу Ҳафс Насафий ат-Тайсир фи илмит-тафсир» асарини Туркиянинг “Сулаймония” фондидаги қўлёзмалари // Ислом зиёси. – Т.: Ўзбекистон халқаро ислом академияси нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2020. – № 1. – Б. 60-67. (24.00.02; № 17)

3. Мурадов А. Умар Насафийнинг «ат-Тайсир фи-т-тафсир» асарида мотуридийлик таълимотининг ёритилиши // Ислом тафаккури. – Т.: Ўзбекистон халқаро ислом академияси нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2020. – (Махсус сон). – Б. 49-51. (24.00.02; № 1)

4. Мурадов А. Умар Насафийнинг Тафсир илмига оид илмий мероси ва «Ат-Тайсир фи-т-тафсир» асарининг юртимиз фондларида сақланаётган нусхалари // Имом Бухорий сабоқлари. – Т.: Ўзбекистон халқаро ислом академияси нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2021. – № 1. – Б. 28-31. (24.00.02; № 13)

5. Muradov A. Manuscripts of Abu Khafs Nasafi's “Al-Taysir Fi `Ilm Al-Tafsir” At The Sulaymaniyah Library of Turkey // EPRA International journal of research Development // Monthly Peer Reviewed Indexed International Online Journal // Volume 5, Issue 5, May 2020. – Б. 401- 406. (Impact Factor: SJIF 2020 - 07.001)

6. Muratov A. «Copies of Umar Nasafi's At-Taysir Fit Tafsir kept in foreign manuscript collections» // Published an article in the "Polish science journal" Warsaw. Issue 1(34), January, 2021. Б. 318 - 324.

7. Мурадов А. «Ат-Тайсир фи илмит-тафсир асарини Шарқшунослик институти фондида сақланаётган қўлёзма нусхалари хусусида» // Актуальные Вызовы Современной Науки журналы. Украина. 2019. – № 10. – Б. 112-114.

8. Muratov A. «Ат-Тайсир фи илм-т-тафсир» асарининг Ўзбекистон ва Миср фондларида сақланаётган нусхалари // Proceedings of the International Workshop on Islamic Studies in Uzbekistan Achievements and Perspectives. Истанбул. June 2019, – Б. 221-227

9. Мурадов А. Абу Ҳафс Насафий «Ат-Тайсир фи-т-тафсир» асарининг Туркиядаги қўлёзма нусхалари // «Жаҳолатга қарши маърифат билан курашган буюк аллома» илмий ва амалий халқаро конференция. – Қарши. Республика маънавият ва маърифат маркази, Қашқадарё вилоят ҳокимлиги. 2019. Б. 158-162.

10. Мурадов А. Мотуридийлик таълимотида «Истиво» масаласининг ёритилиш // Имом Абу Мансур Мотуридий ва мотуридия таълимоти: ўтмиш ва бугун халқаро илмий конференция. 2020. Б. 193-195.

II бўлим (Part II; Часть II)

11. Мурадов А. «ат-Тайсир фи-тафсир» асарида оилавий масалаларнинг ёритилиши // Ислом тафаккури. – Т.: Ўзбекистон халқаро ислом академияси нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2019. – № 4. – Б. 28-30. (24.00.02; № 1)

12. Мурадов А. Умар Насафийнинг “ат-Тайсир фи-т-тафсир” асарига асос бўлган манбалар // Мерос журнали. – Т.: Ўзбекистон Республикаси фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти, 2020. – № 1. – Б. 14-21.

13. Мурадов А. Умар Насафийнинг тафсир илмига оид илмий мероси // Ислом тафаккури, 2020 йил Бухоро шаҳри – Ислом маданияти пойтахти махсус сони. – Т.: Ўзбекистон халқаро ислом академияси нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2020. – № Махсус сон. – Б. 87-91. (24.00.02; № 1)

14. Мурадов А. “Ат-Тайсир фи илмит-тафсир асарини Шарқшунослик институти фондида сақланаётган қўлёзма нусхалари хусусида // «Илми зиёси кўзларга тутиё бўлган аллома» номли илмий халқаро конференция. – Тошкент.: Мухаррир нашриёти. 2018. – Б. 70-74.

15. Мурадов А. Ат-тайсир фи илмит тафсир асарининг Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти фондида сақланаётган қўлёзма нусхалари // «Ёш олимларнинг илмий мақолалари тўплами». – Тошкент, 2019. – Б. 106-111.

16. Мурадов А. Балки сиз ёмон кўрган нарсада яхшилик бордир // «Муминалар» журнали. Ўзбекистон мусулмонлари идорасининг диний-маърифий, адабий-ижтимоий наشري. – Тошкент,: 2019. – № 2. Б. 17-19.

17. Мурадов А. Умар Насафий “ат-Тайсир фи илмит тафсир” асарининг кодикологик жиҳатдан таҳлили // Диншуносликнинг долзарб муаммолари. XI сон. Республика илмий-амалий конференция материаллари тўплами. – Т.: Ўзбекистон халқаро ислом академияси нашриёт матбаа бирлашмаси, 2019. – Б. 72-74.

18. Мурадов А. Умар Насафийнинг Қуръон тафсирига оид асарлари таҳлили // “Zamonaviy ta’lim tizimini rivojlantirish va unga qaratilgan kreativ g’oyalar, takliflar va yechimlar” mavzusidagi 8-sonli respublika ilmiy-amaliy online konferensiyasi. 2021. – № 8. Б. 162-164.

Автореферат Ўзбекистон мусулмонлари идорасига қарашли «Шамсиддинхон
Бобохонов» нашриёт-матбаа ижодий уйи таҳририятида таҳрирдан
ўтказилиб, ўзбек, рус ва инглиз тилларидаги матнлар ўзаро
мувофиқлаштирилди.

Бичими: 84x60 ¹/₁₆. «Times New Roman» гарнитураси.
Рақамли босма усулда босилди.
Шартли босма табағи: 3. Адади 100. Буюртма № 39/21.

Гувоҳнома № 10-3719
«Тошкент кимё технология институти» босмахонасида чоп этилган.
Босмахона манзили: 100011, Тошкент ш., Навоий кўчаси, 32-уй.